

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "afv", "ğfr" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "afv", "ğfr" md.leri; Pierre Adnès, "Indulgences", *Dictionnaire de Spiritualité*, fas. XLVIII-XLIX, Paris 1970, s. 1713-1728; Buhârî, "Da'avât", 46; Müslim, "Zikr", 47; Tirmizî, "Da'avât", 46; Kurtubî, *el-İ'lam* (nşr. A. Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1980, s. 407; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1132; IV, 2514; Reşid Rîzâ, *Tefsîrû'l-menâr*, V, 144; X, 427; *Code de droit canonique*, Paris 1984, s. 176-177; Ahmed Şelebi, *Mukârenetü'l-edyân II: el-Mesîhiyye*, Kahire 1984, s. 267; Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara 1988, s. 147-148; "Constitution apostolique 'Indulgentiarum doctrina' sur la révision des indulgences", *La Documentation catholique*, LXIV/1487, Paris 1967, s. 197-218; A. Boudinhon, "Indulgences", *ERE*, VII, 252-255; *ABr.*, VIII, 186; "Bağışlama", *Büyük Larousse*, İstanbul 1986, II, 1199.

ÖMER FARUK HARMAN

ENDÜLÜS

İslâm hâkimiyetindeki İspanya.

I. SİYASÎ TARİH

II. TEŞKİLAT

III. SANAT

Araplar tarafından İspanya için kullanılan ve ülkeden tamamen çıkarılmalarından sonra İspanyolca'ya *Andalucia* şeklinde ve önceleri yalnız "müslüman İspanyası" anlamında geçen Endülüs (Endelüs) kelimesinin kökeni kesin biçimde tesbit edilebilmiş değildir. Bugün genellikle, Hispania karşılığı olarak ilk defa fethinden sonra 98 (716) yılında basılmış bir sikke üzerinde görülen ismin, V. yüzyılda Kuzey Afrika'ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar İspanya'nın güneyinde kalan Vandallar'ın (Vandalus) adından türetilmiş olabileceği (Vandalicia [Vandal ülkesi]) kabul edilmektedir (E. Lévi-Provençal, *Espana musulmana*, IV, 45). Müslümanlar başlangıçta Endülüs ismini, bir süre ellerinde tuttıkları Fransa'nın güneyindeki Septimania bölgesi dahil İspanya'da yönetimleri altına aldıkları toprakların tamamı için kullandılar. Ancak 718'de başlatılan ve yaklaşık sekiz asır devam eden hristiyanların "reconquista" (Endülüs'ü müslümanlardan geri alma) hareketinin gelişme seyri içerisinde, özellikle XI. yüzyıldan itibaren İslâm hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine paralel olarak bu ismin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başladı ve sonunda Endülüs adı sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği'nin idaresindeki topraklara münhasır kaldı. Andalucia ismi bugün İspanya'da hâlâ kullanılmak-

ta ve Almeria (el-Meriye), Granada (Gir-nata), Jaén (Ceyyân), Cordoba (Kurtuba), Sevilla (İşbîliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cadiz (Kâdis) vilâyetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir.

I. SİYASÎ TARİH

1. **Fetih ve Valiler Dönemi (711-755).** İlk İslâm fetihlerinin son halkasını Endülüs'ün fethi teşkil eder. Birinci elden bir kaynak mevcut olmadığı için bu fethin tarihi ve seyri hususunda bilinenler sonraki yıllarda yazılmış eserlerden intikal etmekte ve aralarında tutarsızlıklar, hatta çelişkiler bulunduğu görülmektedir. İspanya'da ilk fetih hareketinin başlangıç tarihi hakkında farklı iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre bu tarih, Hz. Osman'ın emriyle Abdullah b. Nâfi' b. Husayn ve Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays'ın sevk ve idare ettikleri bir donanmayla karaya çıkılan 27 (647) yılı, ikinci rivayete göre ise genellikle kabul edildiği üzere Târik b. Ziyâd'ın emrindeki kuvvetlerin çıktığı 92 (711) yılıdır. Birinci rivayetin doğru olmaması gerekir, çünkü 27 yılında müslümanlar henüz bugünkü Tunus'u geçmemişlerdi ve ayrıca o tarihte bu iş için gerekli deniz gücüne de sahip değillerdi. Öte yandan eğer Endülüs gerçekten o yıl fethedilmiş olsaydı tarihçilerin daha sonra gerçekleştirilen Kıbrıs'ın fethi için müslümanların ilk deniz ötesi fetih harekâtı dememeleri gerekirdi.

İlk İslâm fetihlerinin seyri dikkate alındığında, 710 yılına kadar birkaç şehir ve kale dışında Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmiş olan müslümanların yeni bir hamle daha yapmaları tabii görünmektedir. Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b.

Nusayr, Emevî Halifesi Velid b. Abdülme-lîk'ten izin alarak Tarîf b. Mâlik kumandasındaki yaklaşık 500 kişilik bir birliği 710 yılının ilkbaharında keşif gayesiyle İspanya'nın güney kıyılarına yolladı. Mûsâ b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik'in bol miktarda ganimetle dönmesinden sonra İspanya'nın fethi için hazırlıklara başladı ve 711 ilkbaharında âzatlısı Berberî asıllı Târik b. Ziyâd kumandasında 7000 kişilik bir orduyu, arkasından da 5000 kişilik bir takviye birliğini İspanya'ya gönderdi. Bu sırada İspanya'da hüküm süren Vizigot Krallığı taht kavgaları, toplum içindeki çatışmalar ve yahudileri zorla hristiyanlaştırma politikasının sebep olduğu çeşitli problemlerle karşı karşıya idi. İslâm ordusunun İspanya'ya geçişinde, Vizigotlar'la ilişkileri bozuk olan Ceuta (Sebte) hâkimi Julianos'un da yardımları dokundu. Târik İspanya'nın en güneyindeki Calpe (Cebelitârik, Gibraltar) dağında karargâhını kurduktan sonra yakınındaki Algeciras'ı (Cezîretülhadrâ) kontrol altına aldı ve çok geçmeden Rio Barbate (Vâdiilekke) kıyısında karşılaştığı Kral Rodrigo kumandasındaki kalabalık bir Vizigot ordusunu, üç gün veya bir hafta (İbn İzârî, II, 8) süren zorlu bir savaş sonunda büyük bir kısmını imha etmek suretiyle ağır hezimete uğrattı. Artık İspanya'nın fethi için müslümanların önünde ciddi bir engel kalmamıştı. Nitekim Târik'in bu savaş sonrasında görevlendirildiği kumandanlar kısa sürede Malaga, Elvira (İlbîre) ve Cordoba'yı ele geçirirlerken kendisi de Ecija'yı (İstice) ve arkasından Vizigotlar'ın başşehri Toledo'yu (Tuleytula) fethetti. Bu sıralarda Vizigot idaresinden memnun olmayan bazı şehir ve

Endülüs

kale halklarının, özellikle ağır dinî bas-kılara mâruz kalan yahudilerin kapıları-nı kendiliklerinden açtıkları bilinmekte-dir. 712 yılında, fethin tamamlanması-na yardımcı olmak için Mûsâ b. Nusayr çoğunluğu Araplar'dan oluşan 18.000 ki-şilik bir ordunun başında İspanya'ya geç-ti ve Sevilla, Carmona (Karmûne), Niebla (Leble), Mérida'yı (Mâride) zaptettikten sonra Toledo'da Târik b. Ziyâd'la buluş-tu. İki kumandan daha sonra fetih ha-reketini İspanya'nın kuzeyine doğru iki koldan devam ettirdiler ve ertesi yıl içe-risinde León (Liyûn), Galicia (Cillîkiye) böl-geleri ve Lérída (Lâride), Barcelona (Ber-şelûne), Zaragoza (Sarakusta) şehirleri hâ-kimiyet altına alındı; hatta bir rivayete göre Pireneler aşılaraq Frank toprakla-rına girildi.

714 yılında Halife Velîd b. Abdülme-lîk'in emriyle, Mûsâ b. Nusayr'ın Endü-lüs'ün idaresini oğlu Abdülazîz'e bırakıp yanına Târik'ı da alarak bol miktarda ga-nimetle birlikte Dimaşk'a dönmesi üzeri-ne Endülüs'te "valiler dönemi" (asrû'l-vû-lât) başlamıştır. I. Abdurrahman'ın 756'da Endülüs Emevî Devleti'ni ilânına ka-dar devam eden bu dönemde yirmi bir vali iş başına geldi. Bunlardan bazıları doğrudan Dimaşk'taki Emevî halifesi ve-ya onun adına Kuzey Afrika valisi tara-fından tayin edilirken bazıları da Endü-lüslü askerler tarafından seçildi. Valiler dönemindeki siyasî faaliyetler arasında fetih hareketini Avrupa içlerine götür-me teşebbüsleri önemli bir yer tutar. Ab-dülazîz b. Mûsâ'nın Teodomiro'yu (Tüd-mîr / Mürsiye) hâkimiyeti altına alışından sonra valilerin birçoğu, bütün gayretle-rini Pireneler'i aşarak Frank toprakların-da yayılmak için harcadılar. Bu gayret-ler sonunda İslâm orduları Fransa'nın gü-neyindeki Septimania (Sebtimâniye) ve Narbona (Arbûne) bölgelerini ele geçire-rek bugünkü Paris'in bulunduğu bölgeye yaklaştılar. Müslümanların 732 yılında Tours ve Poitiers şehirleri arasında yer alan ovada Franklar'a yenilmesi, Avrupa'da gerçekleştirilmek istenen fetihler aç-sından bir dönüm noktası olmuştur. İslâm kaynaklarında Belâtüşşühedâ adıyla geçen bu savaştan sonra eskisi kadar dı-şa açılmayan müslüman fâtihler güçle-rini kendi aralarında baş gösteren iç çe-kişmelerde tüketmeye başladılar.

İlk dâhilî mücadele Araplar'la Berbe-rîler arasında meydana geldi. İdarecile-rin kendilerine gereken değeri verme-diklerini ve kıraç, dağlık arazilerde ya-şamak zorunda bırakıldıklarını ileri sü-

ren Berberîler, soydaşlarının Kuzey Af-rika'da başlattıkları isyan hareketinden de cesaret alarak ayaklandılar (741). Her iki taraftan çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bu ayaklanma, ancak ertesi yıl Belc b. Bîşr kumandasındaki Suriye'-den gelen Emevî askerlerinin müdaha-lesiyle bastırılabilirdi. Bu hadiseden kısa bir süre sonra, Endülüslü Araplar'ın (Be-lediyyûn) kendi topraklarına ortak olma-larından endişe ettikleri Emevî askerle-rinin (Şâmiyyûn) Endülüs'e yerleşmesine karşı çıkmaları üzerine iki taraf arasın-da savaş başladı. Bu karışıklık, yeni vali Ebû'l-Hattâr tarafından hristiyan teba-anın elindeki arazilerin üçte birinin ya-pacakları muvazzaf askerlik hizmeti kar-şılığında Suriyeli askerlere verilmesi ve bunların el-Küverülmücennede (askerî vi-lâyetler) adıyla bilinen İşbîliye, Humus (Hıms), Ceyyân, Şezûne, İlbîre, Cezîretül-hadrâ, Tüdmîr, Reyru ve Bâce'ye yerleş-tirilmeleriyle çözümlendi. Fakat Belediy-yûn-Şâmiyyûn çekişmesini bu ustaca ted-birle sona erdiren Ebû'l-Hattâr'ın yöne-timi sırasında Yemenliler'i kayırması ye-ni bir ihtilâfa ve Kayslı-Yemenli çatışma-sına sebep oldu. Sonunda Endülüs'ün bu iki kabile tarafından sırayla yönetilmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Buna gö-re Kayslılar adına Yûsuf el-Fihri 747'de vali oldu; bir yıl sonra da bu görevi bir Yemenli üstlenecekti. Ancak vakti ge-lince Kayslılar valiliği Yemenliler'e dev-retmek istemediler ve bu durum Kayslı-Yemenli mücadelesinin yeniden alevlen-mesine yol açtı. Öte yandan fetih hare-keti sırasında İspanya'nın kuzeyinde dar ve dağlık bir bölge olan Asturias'a ka-çan ve orada sıkışık kalan hristiyanlar müslümanlar arasındaki iç çekişmeler-den istifade ederek Endülüs toprakları-na saldıracak kadar güçlendiler.

Endülüs'te bu gelişmeler meydana ge-lirken Abbâsiler Emevî hânedanına son vererek bu hânedan mensuplarını sıkı bir şekilde takip etmeye ve öldürmeye baş-ladılar. Bu takipten kurtulmayı başaran çok az sayıdaki kişiden biri de Halife Hi-şâm b. Abdülmelik'in torunlarından Ab-durrahman b. Muâviye idi. Filistin ve Mı-sır üzerinden Kuzey Afrika'ya kaçan, an-cak burada da rahat bırakılmayacağını anlayan Abdurrahman 755 yılında Endü-lüs'e geçti. Endülüs'e geçerken sadece canını kurtarmayı değil burada bulunan çok sayıdaki Emevî yanlısı Arap, Suriyeli asker ve diğer unsurlardan faydalana-rak Emevî hânedanını yeniden kurmayı düşünüyordu. Nitekim Endülüs'e ayak

bastığı andan itibaren bu yönde faali-yete geçti ve kısa sürede, Vali Yûsuf el-Fihri'nin tehdit ve engellemelerine rağ-men mevâlinin, Kayslılar'a kızgın olan Yemenliler'in ve Berberîler'in de deste-ğini sağlayarak sırasıyla Cezîretülhadrâ, Şezûne, İşbîliye ve İlbîre'yi kontrolü altına aldı; daha sonra da Kurtuba'ya girerek kendisini bağımsız emir ilân etti (756).

2. Endülüs Emevîleri (756-1031). a) Emir-lîk Dönemi (756-929). Bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk emiri I. Abdurrahman'ın karşılaştığı problemlerin başında hiç şüphesiz iç karışıklık-lar geliyordu. Zira son vali Yûsuf el-Fih-rî Abdurrahman'a yenildiği halde onu hâ-lâ emir olarak tanımıyor ve isyan halin-de bulunuyordu; Yemenliler ve Berberî-ler de sağladıkları yardımın bedelini istiyorlardı. Ancak Abdurrahman Yemen-liler'in de Berberîler'in de isteklerine bo-yun eğmedi ve bütün grupların yetkile-rini kısırarak otoriteyi kendi elinde topladı. Ayrıca aldığı askerî tedbirler yanında her grubu kendi içinde bölme yoluna gi-dip onların birbirlerine düşmesini sağ-ladı; ardından da para, mal ve makam vererek bunlardan bazılarını kendi yanı-na çekti. Bu suretle muhaliflerinden geri kalanları daha kolay bir şekilde itaat altına alma imkânına kavuşmuş oldu. Öte yandan Araplar arasındaki kabile çekiş-meleri devlet otoritesini zaafa uğrata-cak bir mahiyet arzettiğinden orduyu, çoğunluğu Kuzey Afrika'dan getirtilen paralı askerler (mürtezika) ve harp esir-lerinden (abîd) oluşturdu. I. Abdurrah-man, bu iç meseleler yanında 778 yılın-da İspanya'nın kuzeydoğusundan gire-rek Sarakusta'ya yaklaşan Franklar'la da uğraştı ve neticede Franklar ülkele-rinde çıkan karışıklıklar yüzünden geri çekilmek zorunda kaldılar; yol boyunca uğradıkları baskınlar sebebiyle de ağır kayıplar verdiler. I. Abdurrahman daha sonraki yıllarda hristiyanların hâkimi-yetine geçen bazı şehirleri geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Buna rağ-men öldüğünde (788) halefi I. Hişâm'a iç karışıklıkları asgariye indirilmiş, gücü Abbâsiler ve Bizanslılar tarafından dahi kabul edilen, Suriye-Emevî gelenekleri-nin hâkim olduğu bir devlet bıraktı.

Dindar kişiliğiyle Ömer b. Abdülazîz'i hatırlatan I. Hişâm (788-796), tahta çık-tığı ilk yılda kardeşlerinin gösterdiği mu-halefet dışında ciddi sayılabilecek bir iç meseleyle karşılaşmadı. Bu durumdan istifade ederek emirlik döneminin İspan-ya'nın kuzeyindeki hristiyan krallıklara

karşı cihad yapmakla geçirdi ve Pirene-ler'in ardındaki Septimania geçici bir süre için de olsa yeniden fethedildi. I. Hişâm döneminde Mâlikîlik Endülüs'ün resmî mezhebi haline geldi. Ulemâya gösterdiği yakın ilgi sonucunda bu zümrenin siyasî hayattaki nüfuzu açık şekilde arttı. Ayrıca İslâm'ın yayılışına verdiği öneme bağlı olarak yerli halktan ihtidâ edenlerin (müvelledün) sayısında önemli bir artış gözlemlendi. Ancak bu son iki gelişme onun halefi zamanında bazı ciddi olayların meydana gelmesine zemin hazırladı. I. Hişâm'ın yerine geçen oğlu I. Hakem döneminde (796-822) iç ayaklanmalar yoğun bir biçimde yeniden patlak verdi. Dikkat çeken bir husus, bu defaki isyanlarda Araplar ve Berberîler'den başka ve onlardan daha fazla olarak müvelledünün da yer almış olmasıdır. Bunda yeni emîrin keyfî tasarrufları, babasının aksine dinî vecibeleri yerine getirmede gösterdiği ihmal ve ulemâya bekledikleri değeri vermeyip onların nüfuzunu kırmaya çalışması önemli rol oynadı. Bu sebeple Kurtuba, Tuleytula, Mâride, Sarakusta, Veşka (Huesca) gibi şehirlerde isyanlar birbirini takip etti. Bununla beraber I. Hakem yerine göre çok sert askerî tedbirlere, yerine göre de hileyle başvurarak isyanları büyük çapta bastırmayı başardı. Bu dönemde çıkan isyanlardan en çok faydalananlar, hiç şüphesiz 801 yılında Endülüs'ün en önemli sınır şehirlerinden biri olan Berşelüne'yi ele geçiren Franklar'dır.

I. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu II. Abdurrahman'ın saltanat yılları (822-852) emirliğin en parlak dönemi oldu. İç karışıklıkların azlığı ve Abdurrahman'ın bunların halinde gösterdiği kararlılık neticesinde ülke uzun süreli bir iç istikrara kavuştu. Bu durum Endülüs'ün iktisaden zenginleşmesine ve Abbâsîler örnek alınarak yeniden düzenlenken devlet idaresinin güçlenmesine imkân verdi. Bunlara bağlı olarak Arapça'nın ve İslâm dininin yayılışı hızlandı; bu dönemin sonlarına doğru Endülüs'teki müsülman nüfusun çoğunluğunu müvelledün teşkil ediyordu. Ancak Kurtuba, İşbîliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerde hristiyan halk dahi din adamlarının şiddetli tepkisine rağmen Arapça'yı kullanır hale geldi; özellikle gençler Arapça'yı ana dillerinden daha iyi konuşup yazıyorlardı. II. Abdurrahman, İspanyol krallıklarının hücumlarına karşı Endülüs topraklarını korumada son derece başarılı olduğu gibi 844 yılında denizden hücum

eden Normanlar'ı da (Vikingler) yerli müsülmanlardan Mûsâ b. Mûsâ'nın (İbn Kasî) üstün gayretleriyle geri püskürttü. Bu arada Bizans İmparatoru Theophilos da elçi göndererek Endülüs Emevî Devleti'yle diplomatik ilişki kurdu. Bu başarılarından dolayı II. Abdurrahman dönemi "ey-yâmü'l-arûs" (düğün günleri) olarak anılmıştır.

II. Abdurrahman'ın oğlu ve halefi Muhammed (852-886) emirliğinin ilk döneminde babasının başarılarını devam ettirdi. Kurtuba'da başlayıp Tuleytula'ya kadar yayılan "hristiyan fedaileri hareketi" adlı isyanı kontrol altına alırken kuzeydeki İspanyol krallıklarına karşı da başarılı seferler tertip etti. Ancak son on beş yılında idareyi genç ve tecrübesiz kimselerin eline teslim ettiği için devlet düzeni bozulmaya yüz tuttu. Sonunda müvelledün başta olmak üzere Araplar ve Berberîler çoğunlukta bulundukları bölge, şehir ve kalelerde merkezî idareye karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmalar Münzir (886-888) ve özellikle Abdullâh (888-912) dönemlerinde şiddetini daha da arttırdı. Öyle ki Endülüs Emevî Devleti'nin otoritesi sadece başşehir Kurtuba'da hissedilir hale geldi; hatta Kurtuba bile bir ara meşhur müvelled lideri İbn Hafşûn'un tehdidine mâruz kaldı. Ülkede hem siyasî hem de sosyal parçalanma söz konusuydu ve bu gelişmelerin sonucu olarak merkezî idareye şeklen bağlı ya da tamamen müstakil ve sayıları yirmiyi aşkın küçük devlet kuruldu. Endülüs'ün, Muhammed'in son on beş yılından itibaren yaşadığı bu dâhilî çalkantı ve parçalanmanın en önemli sonuçları, kuzeydeki hristiyan saldırılarına karşı mukavemet gösterilememesi ve ayaklanma bulunan bölgelerde vergi toplanamadığı için de beytûlmâlin zayıflaması oldu. Ayrıca bu siyasî bölünmeler toplumun bazı kesimlerini de karşı karşıya getirdiğinden çeşitli sosyal karışıklıklar ortaya çıkmıştır.

Endülüs'ü içine düştüğü bu krizden, Abdullah'ın yerine yirmi bir yaşında tahta çıkan torunu III. Abdurrahman (912-961) kurtardı. Öncelikle merkezî idareye çekidüzen veren ve otoriteyi tamamen kendi elinde toplayan genç emîr daha sonra büyük bir kararlılıkla âsilerin üzerine yürüdü. 913'te İşbîliye ve Karmûne'ye hükmeden Benî Haccâc'ı, 924'te yukarı sınır bölgesine hâkim müvelled hânedanı Benî Kasî'yi, 928'de güneyi kontrolünde tutan ve Endülüs'teki müvelledün hareketinin lideri durumunda

olan Benî Hafşûn'u, daha sonra da batı bölgelerine hükmeden diğer müvelled hânedanı Benî Mervân ile uzun süredir merkezî idareden kopuk yaşayan Tuleytula şehrini, Sarakusta'da hüküm süren Arap Benî Tûcîb ailesini ve sayıları yirmiyi geçen Arap, Berberî, müvelled ve müsta'rib mahallî isyancıları itaat altına alarak Endülüs'ün dağılan bütünlüğünü yeniden sağladı. Birliği tekrar kurmasının ardından, bu başarısından da cesaret alarak bir yandan kurduğu siyasî birliği sürdürebilmek, bir yandan da Kuzey Afrika'da hızlı bir biçimde yayılan Şîî Fâtımîler'le uğraşabilmek için 929'da kendini Nâsır-Lidînillâh unvanıyla halife ilân etti. Böylece Endülüs Emevî Emirliği Endülüs Emevî Halifeliği'ne dönüşmüş oldu.

b) Halifelik Dönemi (929-1031). III. Abdurrahman ülke içinde birlik ve huzuru tesis ettikten sonra Fâtımîler'e ve kuzeydeki İspanyol krallıklarına karşı ciddi bir mücadele başlattı. Sonuçta Léon ve Pamplona (Benbüne) krallıkları vergi ödemeyi kabul ederek onun himayesine girdiler. Fâtımîler'e karşı da Kuzey Afrika'daki bazı büyük Berberî kabileleriyle ittifak yaparak nüfuzunu Mağrib içlerine kadar yaydı. Bu başarıları halifenin şöretini iyice arttırdı; Bizans ve Germen imparatorları elçiler göndererek kendisiyle siyasî münasebet kurdular. III. Abdurrahman, iç parçalanmada önemli rol oynayan Arap kabileleri arasındaki rekabeti kaldırarak "tek bir ümmet" oluşturmak için devlet kapılarını her zümreden insana açma yoluna gitti ve eğitimin yaygınlaşmasına önem verdi. Öte yandan Kurtuba'yı birçok mimari eserle donattı. Beytûlmâlin gelirleri daha önce görülmemiş bir biçimde yükseldi. Endülüs Emevîleri'nin tartışmasız en büyük hükümdarı olan III. Abdurrahman 961 yılında öldüğünde yerini âlim kişiliğiyle tanınan elli yaşındaki oğlu II. Hakem aldı. Bu halifenin döneminde (961-976) daha önce sağlanan iç istikrar devam ettiği gibi dış ilişkilerde İspanyol krallıkları karşısında elde edilen üstünlük de korundu. II. Hakem zamanındaki asıl gelişmenin ilim ve sanat alanında olduğu görülür; Endülüs bu dönemde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiştir.

II. Hakem'in ölümünden sonra oğlu II. Hişâm'ın (976-1009, 1010-1013) henüz çocukluk yaşında iken tahta geçmesinden istifade eden Hâcib İbn Ebû Âmir ve iki oğlu Abdülmelik ile Abdurrahman iktidarı ele geçirerek kendi adlarıyla anılan

II. Hâkem
dönemine ait
üzeri işlemeli
fildişi kutu
(Louvre
Müzesi -
Paris)

Âmirîler dönemini başlattılar. İbn Ebû Âmir'in yıldızı aslında daha II. Hâkem zamanında parlamıştı. Zekâsı ve Hâkem'in Bask asıllı câriyesi (Hişâm'ın annesi) Subh ile olan iyi ilişkileri sayesinde bazı önemli idarî görevlerde bulunmuş, bu vesileyle de sarayı yakından tanıma fırsatını elde etmişti. Hâkem ölünce, âzat edilmiş hristiyan asıllı kölelerden oluşan sakâlibenin halifenin yerine kardeşi Mugîre'yi geçirme çabalarını boşa çıkararak Hişâm'ın tahta geçmesini sağladı. Arkasından da idarî mekanizmayı kendi kontrolüne alma yoluna gitti ve kendisine rakip olarak gördüğü devlet adamlarını teker teker ortadan kaldırdı. Daha sonra Araplar'ın ve sakâlibenin nüfuzunu kırmak için ordunun çoğunluğunu paralı Berberî askerlerden teşkil etti; böylece hem siyasî iktidarı hem de orduyu kontrolü altına almış oldu. İbn Ebû Âmir'in bu sırada hâciblik makamını işgal etmesine rağmen "Mansûr" lakabını kullanması, kendi adına para bastırıp hutbe okutması ve resmî yazıları genellikle kendisinin imzalaması onun fiilen halife gibi hareket ettiğini ve iktidarı elinde tuttuğunu göstermektedir. İbn Ebû Âmir sahip olduğu bu fiilî otoriteyi ustaca kullandı ve bir taraftan içerde kendisine karşı oluşan muhalefeti bastırırken diğer taraftan da kuzeydeki hristiyan krallıklarının üzerine çok başarılı seferler düzenledi. Arkasından hâcib olan oğlu Abdülmelik de başarılı sayılabilecek bir idarecilik sergiledi. Fakat 1008'de Abdülmelik'in yerine kardeşi Abdurrahman'ın geçmesiyle Endülüs'te III. Abdurrahman tarafından kurulan ve bu zamana kadar sürdürülen istikrar birden bozuldu. Bunda Abdurrahman'ın aşırı ihtirasının büyük payı vardır; zira babasının ve kardeşinin aksine hâcib unvanıyla yetinmeyip II. Hişâm'a bir de başhâciblik makamı ihdas ettirmiş ve daha önemlisi halifenin veliaht olarak kendisini seçtiğini ileri sürerek bunu yazdığı

mektuplarla ülkenin her tarafına duyurmuştu. Onun bu davranışları, esasen babasına ve kardeşine de kızgın olan sakâlibe ile Emevî hânedanı taraftarlarını galeyana getirdi. Bu arada sayıları iyice artan Berberî askerleri de taşkınlıklarıyla Kurtuba halkını rahatsız ediyorlardı. Bu gelişmeler sonunda umumi bir isyan patlak verdi. Âmirîler'in ve onlara bağlı olan devlet adamlarının oturduğu Medînetü'z-zâhire yağmalanarak tahrip edildi. Abdurrahman b. Ebû Âmir öldürüldü; Halife Hişâm ise kayıplara karıştı. Bu isyandan sonra Endülüs ve özellikle başşehir Kurtuba tam bir karışıklık içine düştü. Kurtubalılar ve Emevî taraftarları bu hânedanın devamı için II. Muhammed, Süleyman, IV. Abdurrahman gibi kişileri tahta geçirdilerse de bunların hiçbir karışıklığın üstesinden gelememi.

1016'da Hz. Ali'nin soyuna mensup olduklarını iddia eden Şiî Hammûdîler, Emevî hânedanının acz içinde bulunmasından faydalanarak Kurtuba'yı ve tahtı ele geçirdiler. Ancak başlangıçta görülen sükûnete rağmen onlar da mevcut meseleleri çözemediler ve nihayet 1022 yılında halk tarafından Kurtuba'dan sürüldüler. Bundan sonraki yedi yıl yeniden Emevî hânedanına mensup kimselerin aralarındaki taht mücadeleleriyle geçti. Bu durum karşısında sabrı iyice taşan Kurtuba ileri gelenleri ve halk halifeliği lağvederek Emevî sülâlesine mensup kimseleri sürgüne yollayıp idareyi eşraftan oluşacak bir şûranın üstlenmesine karar verdiler. Böylece 756'da bağımsız bir emirlik olarak kurulan Endülüs Emevî Devleti yıkılmış oldu (422/1031).

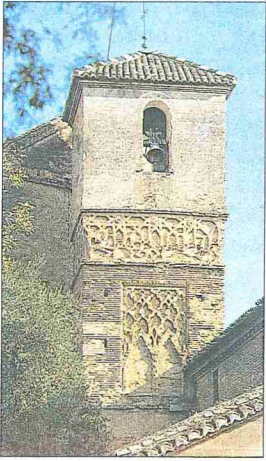
ENDÜLÜS EMEVİ HÜKÜMDARLARI

I. Abdurrahman	138 (756)
I. Hişâm	172 (788)
I. Hâkem	180 (796)
II. Abdurrahman	206 (822)
I. Muhammed	238 (852)
Münzir	273 (886)
Abdullah	275 (888)
III. Abdurrahman	300 (912)
II. Hâkem	350 (961)
II. Hişâm	366-399 (976-1009)
ikinci defa	400-403 (1010-1013)
II. Muhammed	399 (1009)
Süleyman	399 (1009)
ikinci defa	403-407 (1013-1016)
Hammûdî hâkimiyeti	407 (1016)
IV. Abdurrahman	408 (1018)
Hammûdî hâkimiyeti	408-413 (1018-1022)
V. Abdurrahman	414 (1024)
III. Muhammed	414-416 (1024-1025)
Hammûdî hâkimiyeti	416-418 (1025-1027)
III. Hişâm	418-422 (1027-1031)

Ortaya çıkan otorite boşluğunun tabii bir sonucu olarak Endülüs Emevî Devleti'nin enkazı üzerinde irili ufaklı birçok devlet kuruldu ve Endülüs tarihinde "mülükü't-tavâif" adıyla bilinen yeni bir dönem başladı.

3. Mülükü't-tavâif (1031-1090). Bu dönemde görülen küçük devletler için kesin bir sayı vermek zordur. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışının ardından Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan pek çok nüfuz sahibi aile bağımsızlığını ilân etti. Bunların bazıları şöyle sıralanabilir: Tuleytula'da Zünnûnîler, Sağrûla'lâ bölgesinde Tüçibîler ve Hüdîler, Batalyevs (Badajoz) ve civarında Eftasîler, İşbîliye ve civarında Abbâdîler, Gırnata'da Zirîler. Bunun yanında birçok küçük şehrin, hatta kalenin de merkezî idareden koptuğu görülmektedir. Bu dönemde Endülüs'te yaşanan siyasî olayların en önemlilerinden biri mülükü't-tavâif arasında başlayan ve kıyasıyla devam eden savaşlardır. Bu durum müslümanların gittikçe zayıf düşmesine sebep oldu ve hristiyan krallıklarının "reconquista"yı gerçekleştirmeleri için bir fırsat teşkil etti. İlk olarak 1057 yılında Kastilya Kralı I. Fernando Batalyevs'e hücum ederek Eftasîler'i, 1062'de de Tuleytula'daki Zünnûnîler ile İşbîliye'deki Abbâdîler'i ağır haraca bağladı. 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı zaptetmesi ise o döneme kadar hristiyanların müslümanlara indirdiği en ağır darbeyi oluşturdu. Farklı cephelerde birbirleriyle çarpışan ve kendileri dışındakilerin ne yapmak istediğini pek iyi anlayamayan Endülüs müslümanları, ancak Tuleytula'nın beklenmedik kaybı karşısında "reconquista" tehlikesini idrak edebildiler. Bu hadise duyulunca Endülüs'te yer yerinden oynamış, halk paniğe kapılmış ve müslümanlar artık Endülüs'ün geleceğinden ümitlerini kesmeye başlamışlardı. Zira Tuleytula'nın düşmesi, Endülüs'ün hristiyanlar karşısındaki en önemli savunma merkezlerinden birinin yok olması demekti ve benzeri bir tehlike Batalyevs, İşbîliye veya Kurtuba'yı da tehdit edebilirdi. Yaklaşmakta olan bu tehlikeyi hissederek bazı emîrlar ulemâ ve halkın da teşvikiyle Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbitlar'dan yardım istemek zorunda kaldılar.

4. Murâbitlar Dönemi (1090-1147). Endülüs müslümanları adına Abbâdî Emîri Mu'temid-Alellah'ın (İbn Abbâd) daveti üzerine Murâbitlar'ın hükümdarı Yûsuf

Günümüzde
çan kulesi
olarak
kullanılan
Endülüs'te
Murâbıtlar
dönemine
ait minare
kaidesi -
Ruiz /
İspanya

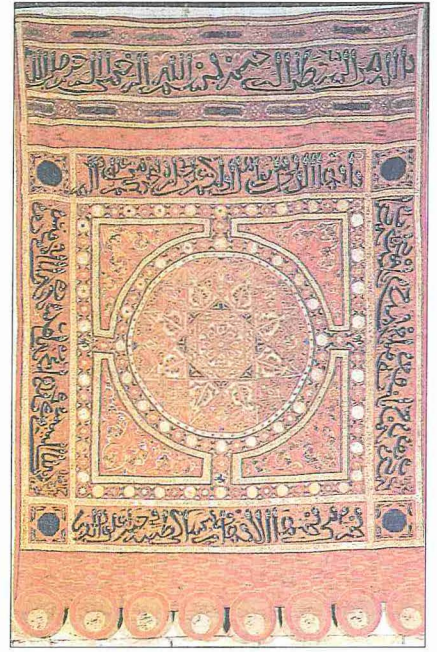
b. Tâşfîn, Tuleytula'nın zaptından bir yıl sonra büyük bir orduyla Endülüs'e geçti ve bu sırada Bataleyvs'i tehdit eden VI. Alfonso'yu Zellâka Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı (1086). Bu zaferle güneye doğru gelişen hristiyan yayılması bir süre için durdurulmuş oldu. Yûsuf b. Tâşfîn, Endülüslü emirlere düşman karşısında birleşmelerini tavsiye ederek Mağrib'e geri döndü. Fakat mülûkû't-tavâifin tekrar birbirleriyle mücadeleye girmesi üzerine hristiyanlar hücumlarını yeniden başlattılar ve müslüman emirler üzerindeki baskılarını arttırdılar. Bu sebeple Yûsuf b. Tâşfîn ikinci defa Endülüs'e geçti. Ancak bu gelişinde sırf cihadla yetinmeyip bazı emirlerin ve özellikle de fukahanın teşvikiyle bütün Endülüs'e hâkim oldu ve burayı Murâbıtlar Devleti'ne bağlı bir vilâyet haline getirdi. Murâbıtlar'ın Endülüs'teki hâkimiyeti yaklaşık altmış yıl sürdü. Bu sürenin ilk yirmi beş yılında içeride istikrar sağlanmış, dışarıda ise hristiyanlara karşı başarılı bir cihad faaliyeti yürütülmüştür. Ancak daha sonraki yıllarda iç karışıklıklar yeniden başladı. Bunda Endülüslü emirlerin Murâbıtlar'a olan desteklerini azaltmaları, halkın ağır vergiler karşısında bunalması, daha önce Murâbıtlar'a yardım eden fukahadan bazılarının bu defa tam aleyhte bir tavır takınması ve Kuzey Afrika'da baş gösteren bazı iç huzursuzlukların önemli rolü bulunuyordu. Hem Mağrib hem de Endülüs'te hemen hemen aynı anda ortaya çıkan bu gelişmeler Murâbıtlar'ın gücünü zayıflattı ve daha önce hristiyanları üst üste yenilgiye uğratan orduları bu defa üst üste bozguna uğramaya başladı.

Murâbıtlar'ın yıkılışıyla (1147) Endülüs'ün siyasî birliği tekrar bozuldu. Bu parçalanmadan istifade eden Kastilya

Kralığı Aragon, Piza ve Cenovalılar'dan oluşturduğu bir Haçlı ordusuyla Meriye'yi (1147), Katalonya (Catalonia) Kontluğu da Turtûşe (1148) ve Lâride'yi (1149) ele geçirdi. Bir taraftan siyasî parçalanmanın devam ettiği, diğer taraftan hristiyan krallıklarının toprak kazanmaya başladığı bu dönemde de Endülüs'ün imdadına yine bir başka Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler yetişti.

5. Muvahhidler Dönemi (1147-1229). Muvahhidler, Murâbıtlar'dan farklı olarak kendilerinden yardım isteyen bazı dost emirleri hasımlarına karşı korumak amacıyla Endülüs'e geçtiler. İlk yıllarda Kurtuba, Bataleyvs, İşbiliye ve Şilb (Silves) gibi şehirleri kontrol altına alan Muvahhidler daha sonra Murâbıtlar'ın devamı olan Benî Gâniye'yi yenerek Balear adalarını zaptettiler ve nihayet 1172'de Kastilya Kralığı'nın himayesinde bulunan Benî Merdeniş'ten Muhammed b. Sa'd'ı mağlûp ettiler; Belensiye (Valencia), Mürsiye, Ceyyân, Vâdiâşî (Guadix), Karmüne, Beyyâse (Baeza) ve Gırnata'yı ele geçirdiler. Muvahhid ordusunun Kuzey Afrika'ya geri dönmesinden sonraki yıllarda tekrar harekete geçen hristiyanlardan Portekizliler 1189'da Fransız, Alman ve İngilizler'in de katıldığı bir Haçlı ordusuyla Şilb'i işgal ettiler. Bu sırada Kastilya Kralı VIII. Alfonso da İşbiliye ve Kurtuba'nın kuzeyindeki bazı kaleleri zaptetmiş bulunuyordu. Muvahhidî Hükûmdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr bu defa hristiyanların ilerleyişini durdurmak gayesiyle yeniden Endülüs'e geçti ve 1195 yılında Kurtuba'nın kuzeyinde Ereğ (Alarcos) denilen mevkiye Kastilya kuvvetlerine karşı parlak bir zafer kazandı. Arkasından kuzeye doğru yürüyerek Vâdilhicâre, Salamanca gibi bazı şehir ve kaleleri geri aldı (1196); Tuleytula'yı da kuşattı fakat bir sonuç elde edemedi.

Ereğ zaferi, hristiyanlarda müslümanların İspanya'da inisiyatifini yeniden ellerine geçirmekte oldukları intibahı uyandırdı. Bu durumu engellemek için Papa III. Innocent'in çağrısı üzerine Kastilya Kralı VIII. Alfonso ve Başpiskopos Rodrigo Jiménez de Rada'nın öncülüğünde Aragon, Navarra (Nebre), Léon, Portekiz ve Fransız güçlerinin katıldığı büyük bir Haçlı ordusu teşkil edildi. Bu ordu, 16 Temmuz 1212'de yapılan meşhur İkâb (el-İkâb / Las Navas de Tolosa) Savaşı'nda Ebû Yûsuf el-Mansûr'un yerine geçen oğlu Nâsır-Lidînilâh'ın kumandasındaki Muvahhidî ordusunu ağır bir bozguna uğrattı. Bu mağlûbiyet, Muvahhid-

Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun İkâb Savaşı'nda Endülüs müslümanlarından ele geçirdiği sancak (Las Huelgas Manastırı - Burgos / İspanya)

ler'in Kuzey Afrika ve Endülüs'teki hâkimiyetlerinin zayıflaması ve buna bağlı olarak Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Endülüs'e geçmeleri üzerine kısmen durdurulan "reconquista" hareketinin yeniden hızlı bir sürece girmesiyle sonuçlandı. 1227 yılında bu olumsuz gelişmelerden sorumlu tutulan Muvahhidler'e karşı bir dizi isyan başlatıldı. İsyancı liderlerden Zeyyân b. Merdeniş Belensiye'de istiklâlini ilân ederken İbn Hûd Mürsiye'den başlayarak Endülüs'ün doğusuna düşen birçok şehir ve kaleyi, Muhammed b. Nasr da Ceyyân, Vâdiâşî ve Gırnata'yı hâkimiyeti altına aldı. Bu sırada Endülüs gibi Kuzey Afrika'da siyasî parçalanmaya sürüklenmiş, Muvahhidler'in zayıflaması üzerine Tunus ve civarında Hafsîler, Cezayir'de Abdülvâdiler, Fas'ta ise Merînîler bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. 1230'da Kastilya ve Léon krallıklarını birleştiren III. Fernando ile Aragon Kralı I. Jacques Endülüs ve Kuzey Afrika'daki bu durumu çok iyi değerlendirdiler ve tekrar hızlı bir istilâ harekâtı başlattılar. Bu çerçevede Aragon Kralı I. Jaime (Jacques) 1229-1237 yılları arasında Balear adalarını, 1238'de Belensiye'yi, 1244'te Dâniye'yi (Denia), 1246'da Şâtibe ile (Jativa) diğer bazı küçük şehirleri, Kastilya-Léon Kralı III. Fer-

nando da 1236'da Kurtuba'yı, 1246'da Ceyyân ve Arcûne'yi (Arjona) aldılar; Portekizliler ise 1242'de Şilb'i, 1250'de Şenterîn (Santarem) ve Garb'ı (Algarve) ele geçirdiler.

6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) ve Endülüs'te İslâm Hâkimiyetinin Sonu (Gırnata 1238-1492). Hristiyan krallıklarının süratli bir şekilde gerçekleştirdiği istilâ hamlesinden sadece, Muhammed b. Nasr tarafından Gırnata'da kurulan ve Endülüs'ün güneydoğusundaki İlbîre'den Ronda'ya kadar uzanan dar sahil şeridi üzerinde hüküm süren Nasrîler (Benî Ahmer) kurtulabildi. Son derece güç şartlara rağmen iki buçuk asrı aşkın bir süre tarih sahnesinde kalmayı başaran bu devlet, hem Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin son temsilcisi olması, hem de Elhamra Sarayı gibi İslâm mimarisinin en güzel örneklerini verdiği bir dönemi temsil etmesi açısından tarihte seçkin bir yere sahiptir.

Gırnata emirlerinin çoğu, dış ilişkilerinde şartlara göre değişen esnek bir siyaset takip ederek özellikle hristiyan krallıklarını karşılarına almamaya dikkat ettiler. Öte yandan bu krallıklardan gelebilecek herhangi bir tehlike karşısında yalnız kalmamak için de Kuzey Afrika'daki Merînliler'le iyi ilişkiler kurdular. Bu siyaset sonucunda 1462 yılına kadar nisbeten istikrarlı bir dönem geçirildi; ancak bu tarihten sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar sebebiyle durum değişti. "Reconquista" hareketinin tamamlanması açısından fırsatı değerlendiren Kastilya-Léon Krallığı 1462'de, Endülüs müslümanlarının Kuzey Afrika ile irtibat sağladıkları tek nokta olan Cebelitârik'ı zaptetti. 1469'da Kastilya-Léon Kraliçesi İzabella ile (Isabelle de Castille) Aragon Kralı II. Fernando'nun (Ferdinand d'Aragon) evlenmesiyle İspanyol birliğinin gerçekleşmesi üzerine hristiyan yayılması daha da hızlandı ve 1489'a kadar Gırnata Emirliği'nin başşehirin dışında el-Hâme (Alhama), Ronda, Levşe (Loja), Mâleka, Beyyâse ve Meriye gibi belli başlı şehirlerinin tamamı ele geçirildi. Sıra Gırnata'ya geldiğinde müslümanlar şehrin müdafaası için büyük bir gayret sarfettiler de kuşatmanın yol açtığı tahribat, erzak yokluğu ve çeşitli imkânsızlıklar yüzünden 1492'de teslim olmak zorunda kaldılar; böylece İslâm hâkimiyetinin Endülüs'teki en son kalesi de düşmüş oldu. Bu tarihten sonra İspanya'da kalan müslümanlar, Hristiyanlığı kabul edenler de dahil olmak üzere bir asrı

aşkın bir süre çok büyük sıkıntı içerisinde yaşadılar ve sonunda tamamen ülkeden sürüldüler (1609; geniş bilgi için bk. MORİSKOLAR; MÜDECCEN).

Endülüs-Osmanlı Münasebetleri. İstanbul'un fethi diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Benî Ahmer Emirliği'nde de büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Zira Endülüs'teki bu son İslâm devleti açısından bu fetih, hristiyan krallıklarının tehditlerine karşı yardım talep edebilecekleri yeni bir büyük müslüman gücünün doğuşu anlamına gelmekteydi. Nitekim 1487'de Emîr Ebû Abdullah, Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e bir elçi göndererek şehirlerini teker teker ele geçiren Fernando-İzabella çiftine karşı yardım istedi. Fakat II. Bayezid bu sırada bir taraftan kardeşi Cem'le, diğer taraftan Memlükler'le meşgul olduğu için istenilen yardımı yollayamadı. Buna karşılık papaya ve II. Fernando'ya birer mektup yazarak Endülüs müslümanlarının sıkıştırılmamasını rica etti; ancak bir sonuç alamadı. Gırnata'nın düşmesinden on yıl sonra 1502'de de bu defa şehirde kalmış olan müslümanlar II. Bayezid'e elçi gönderdiler. Elçi padişaha, Endülüs müslümanlarının mâruz kaldıkları dinî baskıları ve bu baskılar karşısındaki çaresizliklerini dile getiren bir de kaside sunmuştu. Bunun üzerine II. Bayezid meşhur denizci Kemal Reis kumandasında bir donanmayı Akdeniz'e gönderdi. Kemal Reis İspanya kıyılarını vurduktan sonra bir grup Endülüs müslümanını kurtararak Kuzey Afrika'ya ve İstanbul'a taşınmalarını sağladı.

Endülüs-Osmanlı münasebetleri Kanûnî Sultan Süleyman devrinde yeni bir boyut kazandı. Şarlken (V. Karl) zamanında (1516-1556) İspanyollar'dan büyük zulüm gören Endülüs müslümanları, Osmanlı himayesinde müstakil Cezayir emiri olan Hızır Reis'ten (Barbaros) yardım istediler. Bunun üzerine Hızır Reis 1530 yılında İspanya sahillerine yedi defa gönderdiği otuz altı parçalık donanmasıyla 70.000 müslümanı kurtardı ve Cezayir topraklarında iskân etti. Yine Kanûnî döneminde Turgut, Piyâle ve Sâlih reisler de Osmanlı donanmasıyla İspanya kıyılarına sayısız seferler düzenlediler ve çok sayıda Endülüslü müslümanı Kuzey Afrika'ya taşıdılar. Türk denizcilerinin bu faaliyetleriyle Osmanlı-Endülüs münasebetlerinin iyice güçlenmekte olduğunu gören İspanyollar, Endülüs müslümanlarının Osmanlılar'la ilişkilerini kesebilmek için asimilasyon fa-

aliyetlerini hızlandırma yoluna gittiler. Dışarıyla ilişki kurduğu tesbit edilen kişi ya da gruplar engizisyon mahkemelerine sevk edilerek ağır biçimde cezalandırıldılar. Bu gibi hareketler Endülüslüler'i 1568'de büyük bir ayaklanmaya sevketti. Ayaklanma kısa sürede İspanya'nın güney kıyılarının tamamına yayıldı. Diğer taraftan bu sırada Osmanlı padişahı olan II. Selim'e de üst üste mektuplar gönderildi. II. Selim meselelerini yakından takip ettiğini, kendilerine gerekli yardımın yapılacağını bildirdi ve Cezayir Beylerbeyi Kılıç Ali Paşa'ya bu hususta emir verdi. Bunun üzerine Kılıç Ali Paşa önce güçlü bir donanma yolladı, ancak bu donanma Meriye önünde çıkan bir fırtına sonucu dağıldı. Ertesi yıl bol miktarda silâh ve asker gönderildi. Fakat kumandanın Endülüs'e varınca mal toplamaya yönelmesi ve isyan eden müslümanların lideri Muhammed b. Ümeyye'yi öldürtmesi yüzünden ayaklanma hareketi yayıflamaya başladı. Bu durumda haberdar olan II. Selim Endülüslüler'e bir defa daha yardım taahhüdünde bulundursa da (1570) ertesi yıl Osmanlı donanmasının Lepanto'da yıkılması vaad edilen yardımın gerçekleşmesini imkânsız hale getirdi. Bunun da etkisiyle üç yıldır devam eden ayaklanma son buldu.

İspanyollar, 1609-1614 yılları arasında müslümanların hemen hemen tamamını Endülüs'ten uzaklaştırdılar. O sırada Osmanlı tahtında bulunan I. Ahmed, hem Avusturya hem de İran seferleriyle uğraşması ve donanmanın yeterince güçlü olmaması sebepleriyle İspanya'ya karşı harekete geçemedi. Bununla beraber padişah Fas, İngiltere, Fransa ve Venedik gibi devletlere elçiler göndererek Osmanlı Devleti'ne sığınmak isteyen Endülüs müslümanlarına yardımcı olunmasını istedi ve bu sayede birçok Endülüslü Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına ve İstanbul'a ulaşabildi.

II. TEŞKİLÂT

1. Sosyal Yapı. Endülüs fetihten sonra Vizigotlar dönemindekinden farklı bir sosyal yapılanmaya sahne oldu. Din bakımından toplum müslümanlar ve gayri müslimler olmak üzere iki gruptan meydana geliyor, müslümanlar da Araplar, Berberîler, mevâlî, müvelleddün ve sakâlibe gibi farklı unsurlardan teşekkül ediyordu. Araplar sayı bakımından azınlıkta kalmalarına rağmen fetihten Endülüs Emevî Devleti'nin yıkıldığı 1031 yılına kadar gerek idarî gerekse sosyal ve

ekonomik hayatın hâkim ve yönlendirici unsuru oldular. Ülkede sık sık ve çoğunluğu Kayslılar'la Yemenliler arasında olmak üzere, kökü İslâm öncesi döneme dayanan **asabiyyet** duygusunun etkisiyle meydana gelen kabile çekişmeleri görüldü. Bu çekişmeler devletin siyasi güç ve otoritesini zaafa düşürmekteydi. Berberîler hem fethin gerçekleşmesinde büyük rol oynamalarına, hem de sayı bakımından Araplar'ın birkaç katı olmalarına rağmen Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar özellikle idarî hayatta Araplar gibi ağırlıklı bir yer işgal edemediler. Buna karşılık Âmirîler döneminde ordunun esas itibarıyla Berberîler'den oluşturulması bu zümrenin Endülüs'teki nüfuzunu açık şekilde arttırdı ve bu durum Gırnata'nın düşmesine kadar devam etti. Araplar gibi Berberîler'de de kabilecilik ruhunun bulunması farklı kabileler arasında mücadelelere sebep oluyordu ve ayrıca zaman zaman Araplar'la da çatışmaya giriyorlardı. Ancak bu çatışmalar Araplar'la Berberîler arasındaki kültürel alışverişe engel teşkil etmiyordu. Nitekim fetihten kısa zaman sonra Berberîler bir taraftan Araplar vasıtasıyla İslâm dinini daha yakından tanıma imkânını bulurken diğer taraftan da kısa sürede Arapça'yı konuşur hale geldiler. Çoğu Doğulu ve özellikle Fars asıllı olan mevâlîler ise sayılarının azlığına rağmen siyasi ve idarî hayatta önemli rol oynadılar.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs'te müslüman nüfusun çoğunluğunu, İslâmiyet'i kabul eden yerli halkın oluşturduğu müvelledün teşkil ediyordu. Bazı Arap toplulukları komşuları olan müvelledünla iyi ilişkiler kuramamışlardı ve bunda kabilecilik anlayışının tesiriyle kendilerini onlardan üstün görmelerinin önemli payı bulunuyordu. Bu durum Arap-müvelled düşmanlığına sebep oldu ve neticede iki taraf IX. yüzyıl boyunca birbirleriyle mücadele etti. Müvelledler uzun süre kendi kültürel özellik ve farklılıklarını sürdürdüler; bu durumun başta gelen sebeplerinden biri eski dindaşları olan müsta'riblerle iç içe yaşamaları idi. Ancak III. Abdurrahman döneminden itibaren bu zümre, müsta'riblerle birlikte yaşamalarını gerektiren siyasi olayların sona ermesi, refahın yükselmesi, eğitimin yaygınlaşması, idarî hayatın toplumun her kesimine açılması ve kabile anlayışının köreltilmesi gibi sebeplerle bir çözülme ve erime sürecine girdi. Araplar'la müvelledler arasın-

daki husumet, XI. yüzyılda Doğu'daki Şuûbiyye hareketine benzer şekilde sınırlı da olsa edebî alana kaydı. Bu konuda müvelledlerden İbn Garsıyye'nin Araplar'ı aşağılayıp kendilerini yücelten risâlesi meşhurdur. Müslüman nüfusun diğer bir unsurunu ise sakâlibe teşkil ediyordu. Bunlar köle tâcirlerinden satın alınarak saraya getirilen, müslüman olmaları ve saray âdâbını öğrenmeleri sağlanarak değişik hizmetlerde kullanılan Fransız, Alman, İtalyan vb. asıllı kölelerdi. Asabiyyet faktörünü köreltmek gayesiyle III. Abdurrahman'ın kumandanlık ve vezirlik gibi bazı üst görevlere Araplar'ın yerine onları tayin etmesi ve iktâlarla bağışlar sayesinde geniş servetlere sahip olmaları toplum içindeki nüfuzlarının önemli ölçüde yükselmesine yol açtı. Sonuçta sakâlibenin bu durumu Arap ve Berberî aristokratları rahatsız etti; nitekim İbn Ebû Âmir bundan dolayı hâcibliği sırasında onların nüfuzunu kırma yoluna gitti.

Gayri müslim tebaaya gelince bunlar hristiyan ve yahudilerden ibaretti. Kaynaklarda "muâhidûn", "ehl-i zimme" ve "acem" denilen hristiyanlar fetih esnasında yapılan antlaşmalar çerçevesinde dinlerini, mâbedlerini, örf ve âdetlerini muhafaza hakkına, can ve mal emniyetine sahip bulunuyor, buna karşılık devlete cizye ve toprağı olanlar da haraç ödüyorlardı. Hristiyan halk zamanla İslâm kültürünün derin tesiri altında kaldı; İspanyollar da kendi ana dillerinin yanında yazı ve konuşma dili olarak Arapça'yı kullanır hale geldiler. Giyim kuşam, yeme içme vb. günlük hayatlarını ilgilendiren pek çok hususta müslümanları taklit ediyorlardı. Bundan dolayı onlara "müsta'rib" (Araplaşmış) denilmektedir. Başlarında "kûmis" (comes) adı verilen cemaat lideri bulunuyor ve bu lider devlet nezdinde cemaatini temsil ediyordu. Bunlar ordu dahil devletin çeşitli kurumlarında önemli görevler üstlendiler. Bu şekilde idarî, sosyal ve kültürel hayata katkıda bulundular. Oldukça yaygın biçimde müslüman erkeklerle evlenen hristiyan kadınlar kendi dinlerini diledikleri gibi yaşama hakkına sahiptiler. Hem Arapça ve Latince'ye vukufı hem de İslâm kültürünü yakından tanımaları sayesinde bu cemaat Endülüs ile hristiyan İspanya, hatta Avrupa'nın diğer ülkeleri arasındaki kültürel alışverişte köprü vazifesi görüyordu. Bu hususta yahudi cemaatinin oynamış olduğu rol de göz ardı edilmemelidir. Vizigot-

lar'ın sonlarına doğru dinî hakları tamamen ellerinden alınan ve köleleştirilen yahudiler, İslâm fethiyle birlikte dinî bir cemaat olarak yeniden dirilme ve dinlerini rahatça yaşama hakkını elde ettiler. Devletle olduğu kadar komşularıyla da ilişkileri iyiydi. Geniş ticarî faaliyetleri sayesinde iktisadî hayatta ve İbrânîce, Latince, Arapça bilmeleri sebebiyle de idarî ve kültürel hayatta önemli bir yer işgal ettiler.

Endülüs cemiyetinde bir kişi, toplumun hangi kesiminden olursa olsun, hânedana mahsus devlet başkanlığı hariç diğer üst makamların hepsine yükselebilirdi. Bununla birlikte toplumda "hasa, âmme, abîd, a'yân" adları altında farklı zümrelerin var olduğu da bilinmektedir. Hassayî Arap, Berberî veya mevâlî asıllı aristokrat aileler oluşturuyor ve vezirlik, valilik, kumandanlık gibi üst görevler genellikle onlara tevcih ediliyordu. A'yânî zengin tüccar ve çiftlik sahipleri; daha çok küçük ticaret, çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık gibi işlerle uğraşan âmmeyi de büyük çoğunluğu Berberîler'le müvelledün ve müsta'riblere mensup olan halk tabakası teşkil ediyordu.

Endülüs toplumunda zenginler lüks ve debdebeli bir hayat sürüyorlardı. İçme suyu da temin edilmiş olan evleri genellikle iki katlı ve bahçeli idi; bazılarının geniş bir kütüphanesi de bulunurdu. Hükümdarın ve devlet adamlarının sarayları, vilâyetlerde vali ve diğer idarecilerin kaldıkları geniş müstemilâtlı konaklar âdeta küçük birer şehir merkezi mahiyetinde idi. İdarecilerin ve zenginlerin evlerinde hoş vakit geçirmek için edebiyat ve ilmi münazara meclisleri ve av partileri tertip edilir, satranç gibi oyunlar oynanırdı. Şehirlerde birçok hamam bulunuyor, bunlar bir gün erkekler, bir gün kadınlar için açılıyordu; zenginlerin gittiği hamamlar ise ayrıydı. Endülüslü kadınlar geniş bir hürriyete sahiptiler. Sokaklarda rahatça dolaşır, halkalar oluşturarak sohbet ederler ve vakit namazlarını da çok defa camide kırlarlardı.

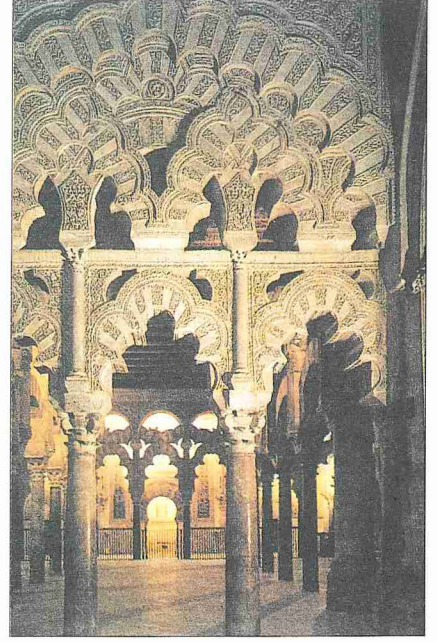
2. İdarî Yapı. Endülüs 711'den 756'ya kadar doğudaki Emevî Devleti'nin bir parçası olarak kaldığından bu dönemde idarî işler bazan Kuzey Afrika genel valisi, bazan da bizzat Emevî halifeleri tarafından gönderilen valilerce yürütülmüştür. 756 yılında I. Abdurrahman'ın Endülüs'te bağımsız bir devlet kurma-

sından sonra idarî yapı Emevî Devleti ör-
nek alınarak yeniden düzenlendi. Endü-
lûs Emevî Devleti'nin başında bulunan
hükümdarlar için 929 yılına kadar "emîr"
ya da "ebnâ'ül-hulefâ", bu tarihten son-
ra ise "halife" veya "emîr'ül-mü'minîn"
unvanları kullanıldı. Toplumun başı (imam)
ve orduların başkumandanı olan Endü-
lûs Emevî hükümdarları geniş bir otorite-
ye ve nüfuza sahiptiler. Genellikle hü-
kümdar hayatta iken yapılan vâliyaht tayi-
ninde takip edilen belli bir esas yoktu
ve bu durum zaman zaman taht kavgala-
rına sebep olmaktadır. Mülûkû't-tavâif
ve Nasrîler devrinde de hükümdarın
yetkileri ve vâliyaht tayini benzer şe-
kilde gerçekleştiriliyordu. İdarî hiyerar-
şide hükümdardan sonra hâcib, vezirler,
sâhibü'l-berîd, hâzinü'l-mâl, kâdî'l-ce-
mâa, vali, kâid, sâhibü'l-medîne, muh-
tesib, sâhibü'l-escâl, sâhibü'l-evkâf gibi
yüksek memurlar yer almaktaydı. Me-
mur kademelerinin en üstündeki kişi
olan hâcib, bir taraftan hükümdarla idare-
ciler ve halk arasında mâbeyncilik vazifesi
görürken diğer taraftan da gerektiğinde
onun adına kararlar alır ve uygular-
dı; ayrıca merkezî idarenin işleyişini,
vilâyetlerdeki askerî ve mülkî erkânın
çalışmalarını kontrol ederek bu hususlarda
hükümdara bilgi arzederdi. Statü bakımından
hâcibden sonra gelen ve ona tâbi olan
vezirlerden her biri farklı bir alandan
sorumlu idi; ancak bazan iki vezirlik
bir tek kişiye verilir ve bunlara "zü'l-vizâre-
teyn" denilirdi. Çeşitli konuları görüşmek
üzere vezirler doğrudan hükümdarın veya
hâcibin başkanlığında toplanırlardı. Vezirler
gibi kâtiplerin de sayıları birden fazla idi
ve bunlar iki kısma ayrılırlardı. Resmî evrakı
yazmakla mükellef olanlara "kâtibü'r-
resâil", beytûlmâlin harcamalarını kaydedenlere
de "kâtibü'z-zimâm" denilirdi. Sâhibü'l-berîdler,
resmî haberleşmenin sağlanması yanında
vilâyetlerde olup biten şeyler ve idareciler
hakkında bilgi toplamak gibi önemli bir
görevi de yerine getirirlerdi. Hâzinü'l-mâl,
hazineye ait mallardan ve vilâyetlerden gelen
vergilerden sorumluydu. İlk dönemde vali
tarafından tayin edilen ve "kâdî'l-cünd"
adıyla anılan kâdî'l-cemâa daha sonra
hükümdar tarafından tayin edilerek bu
adı aldı ve Abbâsîler'deki kâdîlkudât seviyesine
getirildi. Mülûkû't-tavâif devrinde de her
hânedanın merkezinde görev yapan bir
kâdî'l-cemâa vardı. Kurtuba dışında görevlendirilen
kadılar ise "hâkim" denilmektedir. Kâdî'l-cemâanın

vazifeleri arasında cuma namazı kıldır-
mak, evlilik, boşanma, miras, mülkiyet vb.
konulara ve bunlarla ilgili davalara bakmak,
vakıfların, beytûlmâlin işleyişini kontrol etmek
gibi hususlar bulunuyordu. Bu görevleri yerine
getirirken fukahânın teşkil ettiği "meclisü's-şûrâ"
adı verilen bir heyet de ihtilâfa düşülen
hususların hallinde kendisine yardımcı oluyordu.
Kadılar adli işlerin yürütülmesi hususunda
geniş yetkilere sahiptiler. Abbâsîler'deki
sâhibü's-şurtaya tekabül eden sâhibü'l-medîne,
şehirde idarî düzen ve asayişin sağlanmasından
birinci derecede sorumlu kişiydi. Genel ahlâka
aykırı davranışları cezalandırma yetkisi vardı.
Kâdî'l-cemâaya veya sâhibü'l-medîneye bağlı
olan muhtesib (sâhibü's-sûk) hukuku iyi bilen
fakihler arasından seçilirdi. Bu görevli çarşı ve
pazarda tartıların doğru, satılan malların kaliteli
olması, hileli alışverişlerin önlenmesi, fiyatların
aşırı yükselmemesi, mescidlerin, yol ve nehir
kıyılarının temiz tutulması gibi işlerden
sorumlu idi.

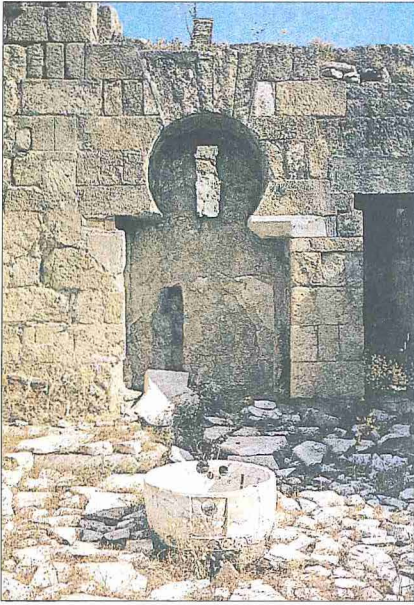
Başşehir Kurtuba dışında kalan yerler
idarî bakımdan biri "küver" (vilâyetler), diğeri
"sugûr" (sınır bölgeleri) olmak üzere iki kısma
ayrılmıştı. Küver, doğrudan hükümdar tarafından
tayin edilen valiler, Sağrûlâ'lâ, Sağrûlevsat ve
Sağrûlednâ adlarıyla üçe ayrılan sugûr ise
"kâid" denilen kumandanlar tarafından idare
edilirdi. Endülûs Emevî Devleti, kısa süreli barış
dönemleri hariç bir taraftan kuzeydeki
hristiyan İspanyol kralılarıyla, IX. yüzyılın
ortalarından itibaren de Şîî Fâtımîler'le sürekli
savaş halinde bulunduğu için 25-50.000 kişilik
bir dâimî orduyu hazır bulundururdu, ayrıca
buna sefer sırasında çok sayıda gönüllü de
katılırdı. Valiler döneminin sonuna kadar
ordu Araplar ve Berberîler'den teşekkül ederken
I. Abdurrahman'dan itibaren çeşitli Avrupa
ülkelerinden getirilen kölelere de (sakâlîbe) yer
verildi. Ordu yayalar (reccâle) ve atlılar (fûrsân)
olmak üzere iki grup askerden oluşmaktaydı.
III. Abdurrahman'la birlikte Endülûs donanması
önemli bir gelişme kaydetti. Bu donanma sayesinde
Kuzey Afrika'da Fâtımî hâkimiyeti zayıflatıldı
ve bazı sahil şehirleri Endülûs Emevî Devleti'ne
bağlandı. Savaş aleti olarak kılıç, mızrak, ok,
yay, kalkan, miğfer, tekerlekli mancınık ve geç
dönemde de tüfek kullanılmaktaydı.

3. İktisadî Hayat. Endülûs özellikle III. Abdurrahman
döneminden itibaren Avrupa'nın en kalabalık
ve en müreffeh

Kurtuba Ulu Camii'nin içinden bir görünüş - İspanya

ülkesi durumuna gelmişti. I. Abdurrahman tarafından
inşasına başlanan ve daha sonraki hükümdarlar tarafından
genişletilen Kurtuba Camii, diğer camileri, hanları,
hamamları ve çarşılarıyla başşehir Kurtuba bütün
dünyanın gözünü kamaşırtıyordu. III. Abdurrahman'ın
yaptırdığı Medînetüzzehra ve Hâcib İbn Ebû Âmir'in
inşa ettirdiği Medînetüzzâhire sarayları başlı başına
birer küçük şehir görünümündeydi. Bu dönemde
Kurtuba'yı ziyaret eden bir Alman şairi bu rayı
dünyanın incisi olarak tanıtmaktadır. İsbiliye,
Tuleytula, Sarakusta, Batalveys, Gırnata ve Belensiye
gibi şehirler de aynı gelişmişlik düzeyine aksettirmek-
tedirler. Ülkedeki istikrarın sarsıldığı dönemler
dışında hazinenin gelirleri sürekli bir artış
kaydediyordu. Endülûs'un ulaştığı bu zenginliğin
temelinde hiç şüphesiz tarım, ticaret ve imalât
alanlarında kaydedilen gelişmeler yatmaktaydı.
Bir taraftan fetihten sonra yapılan toprak
reformuyla küçük çiftçiler güçlendirilir ve
toprağın işletilmesiyle ilgili yeni düzenlemeler
yapılarak çiftçilerin daha iyi çalışmasına imkân
tanınırken diğer taraftan Doğu'da ve Kuzey
Afrika'da gerçekleştirilen zirai gelişmeler
Endülûs'e aktarılmıyordu; sulu tarımda da büyük
bir ilerleme kaydedilmişti. Pirinç, şeker kamışı,
kayısı, portakal, nar, pamuk gibi

Medinetüzzehra'daki III. Abdurrahman devrine ait sarayın kalıntıları - İspanya

ürünleri İspanya'ya getiren ve üretimini sağlayanlar da müslümanlardır. Zeytinçilik yanında rıtyat yapımında kullanılmak üzere çeşitli otlar, dokumacılıkta kullanılmak üzere pamuk ve keten gibi bitkiler yetiştiriliyordu. Gırnata ve civarında ipek böcekçiliği, bazı yörelerde de arıcılık oldukça gelişmişti. Vizigotlar döneminde ihmale uğrayan maden işletmeciliği müslümanlar tarafından yeniden canlandırıldı. Ceyyân, Bulche, Aroche ve Garbülendülüs'te (Algarve) başta altın, gümüş ve demir olmak üzere çeşitli madenler çıkartılarak işleniyordu. Yün, pamuk ve ipek dokumacılığı çok gelişmişti. Yalnız Kurtuba'da 13.000 dokumacının bulunduğu rivayet edilmektedir. Mâleka ve Belensiye'de ileri seviyede bir seramik sanayii vardı. Meriye'de züccaciye, Künke'de (Cuenca) fildişi oymacılığı yaygındı. Sâtıbe'de kâğıt, Kurtuba ve Tuleytula'da kılıç ve diğer savaş aletleri imal ediliyordu. Yine Kurtuba'da deri işlemeciliği şöhreti Endülüs sınırlarını aşacak kadar gelişmiş bulunuyordu. Gerek tarım gerekse imalât sanayiinde görülen bu ilerleme ticarî hayata ve özellikle deniz ticaretine büyük bir canlılık kazandırmıştı. Başta İsbiliye olmak üzere Meriye ve Beccâne (Pechina) gibi sahil şehirlerinden pamuk, zeytin, zeytinyağı, za'feran, incir, şeker gibi ürünler Kuzey Afrika, Bizans ve Mısır'a ihraç

ediliyor ve bu mallar oralardan da öteki Asya ülkelerine götürülüyordu. Endülüs'lü tâcirler Mısır, Bağdat ve Mekke ile ticarî ilişkiler kurmuşlardı; yapılan ihracata karşılık Mısır'dan dokuma, Uzakdoğu'dan baharat ve Kuzey Afrika'dan tahıl ürünleri ithal edilirdi. Ayrıca köle ticareti de oldukça yaygındı.

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılması, iktisadî hayatta genel bir duraklama dönemine girilmesine yol açtı. Gerçi İsbiliye, Kurtuba, Gırnata gibi şehirler eski durumlarını bir ölçüde korudular; ancak mülûkû't-tavâif döneminde yaşanan iç karışıklıklar tarım alanlarının tahrip edilmesine, şehirlerin yağmalanmasına ve bunların sonucu olarak da mal darlığına sebep oldu. İktisadî durgunluğun diğer bir sebebi de mülûkû't-tavâifin hristiyan krallıklara ödemek zorunda kaldıkları ağır vergilerdi. Buna rağmen Endülüs, iktisadî yönden mülûkû't-tavâif döneminde yine hristiyan krallıklardan daha ilerideydi ve bu durum Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerinde de devam etti. Muvahhidler idaresinin sonlarına doğru Kurtuba, İsbiliye, Mâride, Meriye gibi şehirlerin hristiyanların eline geçmesinin ardından müslüman nüfusun büyük bir bölümünün Gırnata ve civarına göç etmesiyle bu yörede gözle görülür bir canlanma oldu. 1492'de Endülüs'teki İslâm hâkimiyetinin tamamen sona ermesinden sonra da müslümanlar hristiyan İspanya'nın iktisadî hayatında bir süre daha etkili olmaya devam ettiler. Endülüs'te de doğudaki İslâm ülkelerinde olduğu gibi dinar (altın para) ve dirhem (gümüş para) kullanılıyordu. Ancak fethin ilk yıllarında paraların bir yüzünde daha sonra kaldırılan Latince ibareler yer almıştı. Devlet gelirlerini esas itibarıyla zekât, cizye, haraç, ticaret malları vergisi, ganimetler ve humus arazilerinde çalışanların (benû'l-ahmâs) ödedikleri vergiler teşkil etmekteydi. Bu gelirler cami, medrese, köprü, hamam, kanal vb. imar faaliyetlerinde, askerî ihtiyaçların karşılanmasında, devlet memurlarının maaşlarının ödenmesinde ve kıtlık yıllarında fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılırdı.

4. Eğitim. Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim ve öğretim sistemi vardı. Altı yaşından itibaren başlayıp altı yedi yıl süren ilk dönemde, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim ve ilmihi bilgileriyle Arapça ve şiir öğretiliyor, mekân olarak da küçük meşcedlerle camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri ya

da devlet tarafından açılan yatılı mektepler kullanılıyordu. Yatılı mekteplerde görev yapan öğretmenlerin ücretini devlet, diğer öğretmenlerinkini ise öğrenci velileri ödüyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler dilerlerse "şüyûh" denilen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılırlardı. Belli bir program ve süreyle kayıtlı bulunmayan bu halkalarda dil ve edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi ilimler okutulurdu. Müderrisler ücretlerini devletten, vakıflardan ya da öğrenci velilerinden alırlardı. Metot olarak okuma, dinleme ve yazdırma uygulanırdı. Üçüncü aşamada ise ihtisaslaşma başlardı. Bu da XI. yüzyıldan itibaren açılan medreselerde veya Kayrevan, Kahire, Dımaşk, Bağdat, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerinde gerçekleşirdi. Bu dönemin sonunda, okudukları medreselerden başarılı talebelere müderris olabileceklerini gösterir icâzetnâmeler verilirdi. Hükümdar ve hâcib, vezir, vali gibi yüksek kademelerdeki devlet adamları özel müderrisler tutarak kendi evlerinde çocuklarının eğitimini sağlıyorlardı.

5. İlim ve Kültür Hayatı. a) Dil ve Edebiyat. Filoloji Çalışmaları. İslâm fethinin ardından İspanya'da nüfusu 6 milyona varan yerli halk sonradan İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca ve Romence'yi meydana getirecek olan halk Latince'sini (vulgar Latin), Berberiler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı. Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sebebiyle Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana geldi. Müvelledler Arapça'dan başka ana dilleri olan Latince'yi de öğreniyor ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanıyorlardı. Resmî dilin Arapça olması ve eğitimin bu dille yapılması sebebiyle Berberiler'le müvelledlerin öncelikle Arapça'yı öğrenmeleri gerekiyordu. Böylece Arapça IX. yüzyılın ortalarından itibaren müslüman halkın tamamının, hatta gayri müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili haline geldi. Arapça'nın bu hızlı yayılışı ve Latince'yi ikinci plana itmesi sebebiyledir ki Kurtuba Piskoposu Alvaro, hristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile düzgün bir mektup yazmayı dahi beceremezken Arapça şiirleri ve felsefî eserleri rahatça okuyup anlayabildiklerinden yakınmaktadır. Arapça'nın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalar da önemli bir geliş-

me kaydetti. Bu hususta önce Doğu'daki kitaplardan faydalandı. Cûdî, Gâzî b. Kays, Abdülmelik b. Habîb, Kâsım b. Sâbit ve Kâsım b. Asbağ telif ettikleri eserlerde hem metot hem de muhteva bakımından Doğu'da yazılan gramer kitaplarını örnek aldılar. Daha sonra gelen nesiller ise özellikle X. yüzyıldan itibaren bir yandan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*, Asmaî'nin *el-Emsâl*, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*, Müberred'in *el-Kâmil*, İbnü's-Sikkî't'in *el-Elfâz*'ı gibi eserleri şerh, hatta tenkit ve tashih edebilecek bir seviyeye ulaşırken öte yandan da metot ve muhteva itibarıyla onlardan aşağı kalmayan orijinal eserler kaleme aldılar. Bu müelliflerin X. yüzyıldaki en önemli temsilcileri, on beş yıllık bir çalışmanın sonunda *el-Bârî fi'l-luğâ*'yı yazan Ebû Ali el-Kâlî, *el-Ef'âl*'in müellifi İbnü'l-Kütiyye ve *el-İstidrâk 'alâ Sîbeveyhi, el-Vâzih, Tabakâtü'n-nahtviyyîn ve'l-luğaviyyîn* gibi eserlerin sahibi olan ve o dönemin en büyük filologu olarak tanımlanan Ebû Bekir ez-Zübeydî'dir. Mülûkû't-tavâif döneminde de Arapça'yla ilgili çalışmalar büyük bir canlılık içinde devam etti ve İbn Hazm *Merâtibü'l-'ulûm*, İbn Sîde *el-Muḥkem ve el-Muḥṣaṣ*, Ebû Ubeyd el-Bekrî *Faṣlû'l-makāl fi şerhi Kitâbi'l-Emsâl, Simṭü'le'âlî fi şerhi Emâli'l-Kâlî*, Bataleyvî *Şerhu Saḳṭi'z-zend, el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb* adlı eserleriyle Arap diline çeşitli yönlerden katkıda bulundular. Daha sonraki yüzyıllarda ise Ebû Ali eş-Şâlûbîn, İbn Mâlik, Ebû Hayyân gibi isimler temayüz etti. Bunlardan İbn Mâlik, Arap gramerini nazım halinde ve oldukça basit bir dille 1000 beyitlik *el-Elfiyye*'sinde özetlemeyi başardı. "Dilcilerin emîrû'l-mü'minîni" diye nitelendirilen Ebû Hayyân ise Arapça'dan başka Türkçe, Farsça ve Habeşçe üzerinde çalışmalar yaptı.

Nesir. Bu türden edebî faaliyetleri iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi hükümdarların başka hükümdarlara, valilere ve valilerin hükümdarlara gönderdikleri risâleler, meşhur hatiplerin irat ettikleri hutbelerle Âmirîler döneminde örneklerine çokça rastlanan savaşlarla ilgili edebî tasvirlerden oluşmaktaydı. Valiler döneminde hutbe ve risâleler kısa ve sade bir üslûpla, emirlik ve halifelik dönemlerinde ise Abbâsîler'deki gelişmelere paralel olarak ve bilhassa Câhiz'in tesiriyle daha uzun, belâgat, feshat, kinaye, mecaz ve secinin bir arada bulunduğu daha ağıdalı bir üslûpla ka-

leme alınmıştır. Bunların arasında, III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilân etmesi dolayısıyla valilerine ve Kuzey Afrika'daki bazı hânedanlara gönderdiği risâle ile fakih Münzir b. Saîd el-Bellûtî'nin aynı hükümdar döneminde Bizans İmparatorluğu'ndan gelen elçilerin kabul merasiminde okuduğu hutbe meşhurdur. Nesir türünden edebî faaliyetlerin ikinci kısmını ise telif eserler teşkil etmekte ve bunların başında İbn Abdürabbih'in *el-İkdû'l-ferîd* adlı kitabı gelmektedir. Bundan başka Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Emâli*'si, İbnü'l-Cesûr'un *ez-Zeylû'l-Müzeyyel*'i, Ebû Bekir et-Turtuşî'nin siyaset-nâme türündeki *Sirâcû'l-mülûk*'ü, İbn Şüheyd'in *Risâletü't-tevâbi'* ve *z-zevâbi'*, İbn Hazm'ın *Ṭavku'l-ḥamâme*'si, Eftasî Sultanı Muzaffer'in *el-Kitâbü'l-Muzafferî*'si, İbn Ebû'l-Hisâl'in *Sirâcû'l-edebî*, İbnü'l-Mevâinî'nin *Reyhânü'l-elbâb*'ı bu türün en ünlü örnekleridir.

Şiir. Genellikle Endülüslüler düşünme, dile hâkimiyet, insan ve nesneleri iyi kavrayabilme gibi şairlerde bulunması gereken niteliklere sahiptiler. Pek çok mısra ağızdan ağıza dolaşmakta ve toplumun her kesiminde büyük ilgi görmekteydi. Emîrlere ve halifelere şiir yazar, meclislerinde şairleri bulundurur, onları himaye ederlerdi. Endülüslü kadınlar da şiire karşı büyük ilgi duyuyorlardı.

Endülüs şiiri başlıca üç tür halinde gelişme gösterdi. 1. Klasik şiirin ilk temsilcileri, fetih ordusuyla birlikte veya fetihin hemen ardından Endülüs'e gelen şairlerdi. Bunlardan Ebû'l-Ecreb Ca'vene Ferezak'la aynı seviyede görülüyor, Vali Ebû'l-Hattâr ise Endülüs'ün Antere'si kabul ediliyordu. Bu şairler şiirlerini her ne kadar mekân olarak Endülüs'te yazmışlarsa da eserleri şekil, üslûp ve tema bakımından Doğu'dakileri andırıyordu. Emirlik döneminin başlarından itibaren Doğu'ya duyulan özlem, sevgi gibi psikolojik duygular ve tabiat tasvirleri, dünyaya aşırı bağlanma veya ondan uzaklaşma gibi birbirine zıt duygular şiire girmeye başladı. Diğer taraftan Doğu'da görülen yenilikçi akım Endülüs şiirine de nüfuz etti. Bu arada karışıklıkların hüküm sürdüğü dönemlerde yaygınlaşan iç mücadeleler ve devlet güçleriyle isyancılar arasında cereyan eden savaşlar şiire de yansarak şiirin bu hadiselerle, bu hadiselerin de şiirle beslenmesine yol açtı. Emîr I. Abdurrahman, I. Hakem, Yahyâ el-Gazâl, Saîd b. Cûdî, Müvellid el-Abî, Abbas b. Firnâs, Abbas b. Nâsîh, Hassâne et-Temîmiyye emirlik

döneminin önde gelen şairleri arasında sayılabilir. X. yüzyılda klasik şiirde vezin yönünden fazla bir değişiklik meydana gelmemekle birlikte mâna, üslûp ve temada yeni gelişmeler oldu; meselâ gayri ahlâkî kabul edilen içki, kadın vb. konular terkedilerek bunun yerine bazı ilimî meseleler işlendi. Fakat halifelik döneminin sonlarına doğru ülkeye hâkim olan siyasî kargaşa ve onun meydana getirdiği karmaşık hisler sebebiyle terkedilen konular yeniden şiire girmeye başladı. Yine siyasî baskılar sonucunda yalvarma, af ve himmet dileme de sık sık şiirlerde dile getirilir oldu. Bir diğer önemli tema ise Endülüs'ün maddî ve mânevî güzellikleriydi. Remâdî, İbn Der-râc, İbn Şüheyd ve Ubâde b. Mâüssemâ bu dönemin meşhur şairleridir. Öte yandan Doğu'da siyasî ve kültürel istikrara bağlı olarak yenilikçi akıma karşı gelişen yeni muhafazakâr akım (neo-klasisizm), Doğu'ya seyahat eden Ebû Osman b. Müsennâ ve Mü'min b. Saîd gibi şairler vasıtasıyla Endülüs şiirini de tesiri altına aldı. İbn Abdürabbih, Münzir b. Saîd el-Bellûtî, İbn Hânî gibi şairler bu yeni akım çerçevesinde ve fakat tamamen orijinal şiirler ortaya koydular.

Klasik şiir, mülûkû't-tavâif döneminde siyasî çöküşün aksine hiciv, methiye, tefâhür, zühd, sabır, hüzn, tabiat, içki, kadın gibi temalar etrafında önemli bir zenginlik kazandı. Şairlerin değeri daha da arttı, öyle ki şairlik vezirliğe denk tutuluyordu. Bu dönemin en meşhur şairleri İbn Şeref el-Kayrevânî, Ebû İshak el-İlbîrî, İbn Zeydün, Mu'temid b. Abbâd, İbn Ammâr el-Mehrî, İbnü'l-Lebbâne, İbn Hamdîs ve İbn Abdûn'dur. Klasik şiirin mülûkû't-tavâif dönemindeki durumunun daha ilerisine gidilemediği, hatta biraz gerisinde kalındığı Murâbitlar ve Muvaḥhidler dönemlerinde İbn Hafâce, İbnü'z-Zekkâk, Rusâfî, İbn Sehl, Ebû'l-Bekâ er-Rundî, Gırnata Emirliği döneminde ise Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ve İbn Zemrek gibi şairler yetiştirdi.

2. Müveşşahların daha Câhiliye döneminde mevcut olduğuna veya Endülüs'te yerli halkın Latince şarkılarından etkilenmesiyle ortaya çıktığına dair farklı görüşler bulunmakla beraber genel kanaat bu şiir türünün ilk defa Endülüs'te görüldüğü ve Emîr Abdullah döneminde (888-912) şair Mukaddem b. Muâfâ tarafından ihdas edildiği şeklindedir. Onu İbn Abdürabbih takip etmiş, daha sonra mülûkû't-tavâif devrinde meşhur Ubâde el-Kazzâz ile Re'seh, Murâbitlar

ve Muvahhidler döneminde İbn Bakî, Nezhûn bint Kulâî, Muhammed b. Ebû'l-Fazl, İbn Hayyûn ve Gırnata Emirliği döneminde de İbrâhim b. Sehl el-İsrâîlî, İbn Hazar ve meşhur Lisânüddin İbnü'l-Hatîb yetişmiştir. Müveşşahlardaki temalar kasidelerdekilerle aynı olmakla beraber telli mûsiki aletleri eşliğinde okudukları için bu şiirlerde aşk konularına daha çok ağırlık veriliyordu.

3. Zeceller, müveşşahlardan farklı olarak fasih Arapça yerine halkın kullandığı Arapça, muhtelif Berberî lehçeleri ve Latince'nin karışımından meydana gelen melez dille söylenen şiirlerdi ve özellikle eğlence meclislerinde sazlar eşliğinde koro halinde söylenirdi. Bu türün en meşhur şairi Ebû Bekir b. Kuzmân'dır.

b) İslâmî İlimler. Tefsir ve Kıraat. Tahsil amacıyla Kahire, Bağdat, Dimaşk, Mekte, Medine gibi şehirlere yapılan seyahatler sayesinde Doğu'daki tefsirle ilgili çalışma ve gelişmeler yakından takip ediliyordu. Başlangıçta öğretim faaliyetlerinde Doğulu müfessirlerin eserleri esas alınıyordu. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tefsir alanında Endülüs'te de önemli âlimler yetişmeye başladı. Bunların ilki olan Bakî b. Mahled'in *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i, çağdaşı Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ından daha üstün kabul ediliyordu. Daha sonra İbn Ebû Tâlib el-Kaysî *Tefsîrû'l-Kur'an*, İbn Atıyye el-Endelüsî *el-Muharrerû'l-vecfz*, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an* adlı eserleri telif ettiler. Endülüs'te kıraat ilmine de büyük önem verilmekte ve bu çerçevede, Doğu'da üzerinde ittifak edilen kıraat şekillerinin muhafazası kutsal bir görev olarak telakki edilmekteydi. Meselâ Dâniye Emîri Mucâhid el-Âmirî emirliğinden ziyade kurrâlık vasfı ile meşhurdur. Bu alanda İbn Haldûn'un övdüğü Ebû Amr ed-Dânî altı kıraat tarzını ele aldığı *et-Teyssîr*'i, İbn Abdülkuddûs el-Kurtubî de *Kitâbü'l-Miftâh fi'htilâfî'l-kurrâ'âtî's-seb'a* adlı eserleri yazdılar.

Hadis. Endülüs'te hadis ilmine olan ilgi çok erken tarihlerde başladı. Tabakat kitaplarında yer alan bilgiler, birçok talebenin hadis tahsil için Doğu'ya gittiğini ve dönüşlerinde Endülüs'ün muhtelif şehirlerinde bu ilmi öğrettiklerini göstermektedir. Bunlardan bazıları, hadis külliyyatına vukufu sayesinde hakikinde hadis bulunmayan konuları rahatlıkla ayırt edebilmekteydiler. Hadis ilminin değişik yönleriyle ilgili çok sayıda eser de telif edildi. Bunlar arasında Kâ-

sım b. Asbağ'ın *Kitâb fi hadîsi Mâlik b. Enes*, İbn Eymen'in *es-Sünen*, Ebû Ali el-Gassânî'nin *Takyîdû'l-mühmel*, İbn Ammâr el-Abderî'nin *et-Tecrid li-Şihâhi's-sitte*, Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ*, Ruşâtî'nin *el-İlmâ* adlı eserleri zikredilebilir.

Fıkıh. Gerek fetih esnasında gerekse fetihten hemen sonra Endülüs'e gelen Araplar çoğunlukla Suriye asıllı olduklarından ve o dönemde Abdurrahman b. Amr el-Evzâî bu bölgenin fıkıh imamı kabul edildiğinden başlangıçta Endülüs'te de bu imamın fikhî görüşleri (Evzâîlik) benimsendi. Ancak Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan sonra Doğu'ya gönderilen İsa b. Dînâr, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Utbî gibi talebelerin Medine'deki İmam Mâlik'i tercih etmeleri ve onun görüşlerinin yayılması için sarfettikleri çabalar sonunda Mâlikîlik I. Hişâm döneminden itibaren Evzâîliğin yerini alarak Endülüs'ün resmî mezhebi haline geldi. Bundan sonra bu mezhebe sıkı sıkıya bağlı birçok fukaha yetişti. Tabakat kitaplarındaki bilgilerden anlaşıldığına göre fıkıh tahsilinde daha çok İmam Mâlik'in *el-Muvaftâ*'ının ezberlenip anlaşılmasına önem veriliyordu. Endülüslü fukaha arasında sırf *el-Muvaftâ*'ı ezberlemek ya da buna şerhler yazmakla yetinenler olduğu gibi mezhepte müctehid, fetva ehli ve gerek usul gerekse fûrûda önemli eserler telif eden şahsiyetler de bulunmaktadır. Utbî *el-Utbiyye*, Ebû'l-Velîd el-Bâcî *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmî'l-uşûl* ve *el-İşârât fi uşûlî'l-fıkıh*, Ebû'l-Velîd İbn Rüşd *el-Mukaddimât*, *el-Beyân ve't-tahşîl* adlı eserleriyle Mâlikî fakihlerinin en önde gelenleri arasında yer almışlardır.

Mâlikî fukahasına hoş karşılanmakla birlikte Endülüs'te öteki fikhî mezheplere, özellikle Şâfiî ve Zâhirî mezheplerine bağlı çok az sayıda âlim de yetişmiştir. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr, Bakî b. Mahled, Osman b. Vekîl, Eslem b. Abdülazîz ve Halef b. Abdullah Şâfiî mezhebine mensup ulemâdan bazılarıdır. Zâhirî mezhebinin Endülüs'teki ilk temsilcileri Abdullah b. Muhammed b. Hilâl ile Münzir b. Saîd el-Bellûtî'dir. Münzir b. Saîd, Mâlikî fukahasına hâkim olan taklit anlayışına karşı ictihadi savunuyor ve Dâvûd ez-Zâhirî'nin görüşlerine yakınlık duyuyordu. Zâhirîliğin en hararetli savunucusu hiç şüphesiz ünlü bilgin İbn Hazm idi; öyle ki bu mezhep Endülüs'te Dâvûd ez-Zâhirî'den çok İbn Hazm'a nisbet edilmektedir.

Kelâm. Endülüs'te en az gelişme gösteren İslâmî ilim kelâm olmuştur. Bunun sebebi, Doğu'da ortaya çıkan kelâmî meseleler ve bu meseleler etrafında gelişen tartışmaları asla müsamaha ile karşılamayan Mâlikî mezhebinin Endülüs'te sağladığı mutlak hâkimiyettir. Bununla beraber tahsillerini Doğu'da yapan bazı talebeler vasıtasıyla bir kısım Mu'tezilî fikirlerin, bu arada Bâkılânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Gazzâlî'nin kelâma dair eserlerinin Endülüs'e sızması mümkün olabilmektedir. Öte yandan meşhur âlim İbn Hazm da *el-Faşl* adlı eserinde Allah, irade hürriyeti, kazâ-kader, iman, âhiret hayatı, imâmet vb. kelâmî konuları ele almış ve bunlarla ilgili görüşlerinden dolayı Mu'tezile, Mürcie ve Şîa'ya şiddetli bir tenkide tâbi tutmuştur.

Tasavvuf. Zühhd hayatı, daha fetihten sonraki ilk yıllarda Endülüs'ün âşına olduğu bir hayat tarzı idi. IX. yüzyılda İbn Meserre ve öğrencilerinin Kurtuba yakınındaki bir dağda zühhd hayatı yaşadıkları bilinmektedir. Ancak bu hayatın, Doğu'da bu sırada sistemleştirilmiş olan tasavvufu ne derece ilgisinin bulunduğu hususu tam olarak tesbit edilmemiştir. Buna karşılık X. yüzyılın sonlarından itibaren baş gösteren siyasî parçalanma ve beraberinde getirdiği sosyal çalkantıların da tesiriyle Meriye'de İbnü'l-Arif, İşbiliye'de İbn Berrecân, Silb'de Ebû'l-Kâsım İbn Kasî gibi kişilerin etrafında toplanan grupların birer sûfî grup oldukları konusunda şüphe yoktur. Tasavvuf sahasında Endülüs'te yetişen en önemli isim, başta *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Fuşûşü'l-hikem* olmak üzere çok sayıda eser telif eden ve bu eserlerde savunduğu vahdet-i vücûd nazariyesiyle hem İslâm hem de hristiyan âleminde derin yankılar uyandıran İbnü'l-Arabî'dir. Öğrencilerinden İbn Seb'in ile onun tesiri altında kalan *Şerhu Kitâbi'l-Hikem* adlı eserin sahibi İbn Abbâd er-Rundî de öteki ünlü sûfilerdir.

c) Diğer İlimler. Felsefe ve Mantık. Endülüslü fukahanın büyük bir kısmı ve onların tesirinde kalan halk aslında felsefe ile uğraşmaya pek iyi gözle bakmıyorlardı. Başta bulunan bazı idareciler de zaman zaman siyasî endişelerle benzeri tavırlar sergiliyor, hatta felsefeyle uğraşanları cezalandırma ve felsefî eserleri yaktırma yoluna gidebiliyorlardı. Buna rağmen Endülüs'te IX. yüzyıldan itibaren gizlilik içinde de olsa bazı felsefî gruplar teşekkül etmeye başladı. Bunların ilk temsilcisi, Bâtınlîliğin ve bilhas-

sa Empedokles'in tesirinde kalan İbn Me-serre'dir. Onun kendisinden sonra birçok kimseyi etkileyen fikirleri, XII. yüzyılda aynı zamanda bir mutasavvıf olan İbnü'l-Arif tarafından sistemleştirildi. İbn Hazm el-Faşl'ında İslâm akaidine muhalif felsefe akımlarını Zâhirîlik çerçevesinde sert biçimde tenkit etmiştir. İbn Hazm'ın çağdaşı yahudi İbn Cebirol de (Gabirol) *Yenbû'u'l-hayât* adlı eserinde meleklerin maddî beden ve şekillerinin bulunduğunu iddia ediyor, felsefî düşünceyle gerçeğe ulaşabileceğini savunuyordu. XII. yüzyıl genel anlamda Endülüs'teki felsefenin en parlak dönemini teşkil eder. Bu yüzyılda yetişen filozoflardan biri olan ve Aristo'nun eserleri üzerine birçok kitap ve risâle kaleme alan İbn Bâcce bir taraftan felsefe ile klasik kelâmı ayırma cihetine giderken diğer taraftan da insanın tek başına sırf kendi kabiliyetlerini geliştirerek "faal akıl"la tema-sa gelebileceğini göstermeye çalıştı. İbn Tufeyl *Esrârü'l-hikmeti'l-meşrikiyye* adlı eserinde, insanda felsefî ve metafizik düşüncenin doğabilmesi için herhangi bir öğretimin gerekmediği, bu düşüncenin doğuştan mevcut bulunduğu tezini işledi. İslâm dünyasının en büyük filozoflarından biri, Meşşâî okulunun temsilcisi ve Aristo'nun en ünlü şârihi olarak kabul edilen İbn Rüşd ise Gazzâlî'ye cevap vermek üzere kaleme aldığı *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'de kelâma karşı felsefeyi savundu. *Faşlü'l-mağâl* ve *el-Keşf 'an menâhici'l-edille* adlı eserlerinde de din ile felsefenin gayelerinin aynı, fakat metotlarının farklı olduğunu ileri sürdü. Onun tesiri altında kalan yahudi filozofu Mûsâ b. Meymûn da (Moşe ben Meymun) Yahudilik açısından buna benzer bir yol takip etti. Endülüs'te mantık ilmine ise gereken önemin verildiği söylenemez. Nitekim bu sahada *et-Takrîb li-ḥaddi'l-mantık*'ın müellifi İbn Hazm ile *Kitâbü'l-Medḥal li-şinâ'ati'l-mantık*'ın müellifi olan İbn Tumlûs da kendi dönemlerinde mantık ilmine önem verilmediğinden şikâyet etmişlerdir.

Tarih ve Coğrafya. Endülüs'te tarihe büyük bir ilgi gösterildi. Metot bakımından genellikle Doğu'nun örnek alındığı tarih çalışmaları çerçevesinde ağırlığın Endülüs'e verildiği görülen umumi ve hususi tarihler, tabakat kitapları ve edebiyat tarihleri telif edilerek geniş ve zengin bir literatür oluşturuldu. Mevcut bilgiler ilk tarih çalışmalarının emirlik döneminde başladığını, halifelik ve bilhas-

sa mülûkût-tavâif dönemlerinde geliştiğini göstermektedir. Bunlar arasında Abdülmelik b. Habîb'in *et-Târîḥ*, Ahmed er-Râzî'nin *Aḥbâru mülûki'l-Endelüs*, anonim *Aḥbâr mecmû'a*, İbnü'l-Kütiyye'nin *Târîḥu iftitâḥi'l-Endelüs*, İbn Hayyân'ın *el-Muktebes*, İbn Hazm'ın *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, İbnü'l-Hatîb'in *el-İḥâṭa* ve *A'câmî'l-a'lâm* adlı eserleri zikredilebilir. Tabakat kitaplarına Huşenî'nin *Ḳudâtü Ḳurtuba*, İbnü'l-Faradî'nin *Târîḥu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, İbn Beşkûvâl'in *eş-Şıla*, İbnü'l-Ebbâr'ın *el-Hulletü's-siyerâ*; edebiyat tarihlerine ise İbn Bessâm'ın *ez-Zaḥîre*, İbn Hâkân'ın *Ḳalâ'idü'l-ikyân* adlı eserleri örnek gösterilebilir. Endülüs'te coğrafya alanında da çok değerli eserler telif edilmiştir. Bunlar arasında Uzrî'nin *Tersî'u'l-aḥbâr*, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* ve Mu'cem me'sta'cem, Himyerî'nin *er-Ravzû'l-mi'âr* adlı eserleri sayılabilir. Ayrıca İdrîsî, Ebû Hâmid el-Gırnâtî ve İbn Cübeyr gibi hem coğrafyacı hem seyyah olan simalar da yetiştirmiştir.

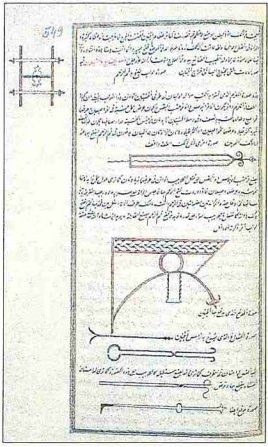
Mûsiki. 822'de Kurtuba'ya gelen Mevsilî ekolüne mensup Ziryâb'ın gayretleriyle önce Kurtuba'da, ardından da Tuleytula, Belensiye, İşbiliye ve Gırnata gibi şehirlerde Endülüs mûsikisinin konservatuvarları sayılabilecek okullar açıldı. Ziryâb'dan sonra mûsiki alanında söz sahibi olan şahsiyetler arasında Abbas b. Firnâs, İbn Abdürabbih, İbn Fethûn, Sâid er-Rabâî, İbn Rüşd ve İbn Bâcce gibi meşhur kişiler bulunuyordu. Fukahanın itirazlarına rağmen mûsiki toplumun her kesiminde revaç buluyordu. Bu yoğun ilgi sayesinde ki XI. yüzyılda Endülüs mûsikisi Doğu'nun şöhretini gölgelemeye başladığı gibi Batı Avrupa müziğini de etkiledi.

Astronomi ve Matematik. Felsefe gibi halk tarafından pek iyi gözle bakılmayan ilim dallarından biri de astroloji ile bir arada mütalaa edilen astronomi idi. Buna rağmen astronomi Endülüs'te önemli bir gelişme kaydetti. Endülüslü astronomlar dünyanın büyüklüğünü Yunanlılar'dan daha doğru hesapladılar. Astro-nomi ile birlikte matematik çalışmaları da uygulamalı ve teorik olarak yürütüldü. Her iki alanda da pek çok bilgin yetişti. Bunlardan Ebû Bekir el-Ensârî II. Hakem döneminde astronomi ve matematik müderrisliği yaptı. Matematik ve astronomide otorite olup Endülüs'ün Öklid'i (Euclides) kabul edilen Ebû'l-Kâsım el-Mecrîî *Risâletü'l-uşulâb*'ı telif et-

ti ve ayrıca Hârizmî'nin *Zîc*'inde düzeltmeler yaptı. Onun talebelerinden İbn Haldûn ticarî aritmetik, arazilerin ölçümü, vergi hesaplamalarıyla ilgili çeşitli eserler yazdı. Zerkâlî o dönem için mükemmel sayılabilecek astronomi aletleri yaptı. XII. yüzyılda yaşayan Câbir b. Eflah ve Ebû İshak el-Bitrûcî de *Kitâbü'l-Hey'*e adlı eserleriyle astronomiye önemli katkılarda bulundular.

Zoooloji ve Botanik. İlk defa II. Abdurrahman tarafından bitki ve hayvan numuneleri toplamak gayesiyle Doğu'ya araştırmacılar gönderilmişse de zoooloji ve botanik saharındaki asıl çalışmalar XI. yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde bir bakıma bugünkü araştırma-üretim merkezleri gibi geliştirilen bahçelerin şöhreti Endülüs sınırlarını aşmıştı. Araştırmacılar bu bahçelerde toprağı sürme, sulama, gübreleme, hasat, Endülüs'e ilk defa getirilen bitkilerin tanımlaması, aşılama, ziraî hastalıklarla mücadele gibi konularda çalışmalar yapıyorlardı. İbn Vâfid, İbn Haccâc, İbnü'l-Avvâm, İbnü'l-Baytâr ve İbn Bassâl bahçe kültürlerinde temayüz eden âlimlerden bazılarıdır.

Tıp ve Kimya. Endülüs müslümanları tıp sahasında da önemli gelişmeler kaydettiler. Bunda daha önce Doğu'da yapılan çalışmaların büyük payı vardı. Ancak Endülüslüler Doğu'dan aldıkları bilgilere pek çok katkıda bulundular ve özellikle hayvanlar üzerinde yaptıkları çalışmalarla fizyolojide önemli başarı sağladılar. Fizyoloji ve anatomide Galen ve Hipokrat gibi klasik dönem hakîmlerinin bilgilerinden faydalanmakla beraber onların bazı hatalarını da düzelttiler. Ayrıca uygulamalı tıp ilmini geliştirdiler ve bu çerçevede ameliyatlarda kullanılan aletler ve bunların kullanılış şekilleri hakkında ciddi eserler yazdılar. Bitkilerden öz suyu elde etme tekniğini geliştirip farmakoloji alanında eserler meydana getirdiler ve eczahaneler kurdular. Tıp ve kimya dallarında yetişmiş uzmanlardan Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî otuz ciltlik *et-Taşrîf* adlı bir tıp ansiklopedisi telif etti. Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr de meşhur bir hekimdi. Filozof İbn Rüşd aynı zamanda iyi bir hekim olup bu alanda on altı eser yazmıştır. İbnü'l-Baytâr, muhtelif ilaç ve yemek türlerini topladığı ve bunların nasıl yapılacağını izah ettiği *el-Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye* adlı eseriyle Batı'da olduğu kadar Doğu'da da büyük bir şöhret kazanmıştır. Endülüs'te

Endülüs'te
tıp ve kimya
alanında
yetişmiş
âlimlerden
Zehrâvî'nin
et-Tasrîf adlı
eserinden
bir sayfa
(Süleymaniye Ktp.,
Beşir Ağa,
nr. 502, vr. 549^a)

pek çok hastahane bulunuyordu. Hali-felik döneminde yalnız Kurtuba'da irili ufaklı elli kadar hastahaneenin mevcut olduğu bilinmektedir (bk. BİMARİSTAN).

Endülüs Medeniyetinin Batı'ya Tesirleri. Endülüs, 711 yılından itibaren müslümanların ve gayri müslim tebaanın çeşitli sahalardaki faaliyetleriyle yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna besiklik ederken Batı, dine aykırı kabul edildiği için aklı faaliyetlerin yasaklandığı "karanlık çağ" denilen bir dönemi yaşıyordu ve müslümanların kaydettikleri gelişmelerin pek farkında değildi. XI. yüzyılda gerek Doğu'ya gerekse Endülüs üzerine tertip edilen Haçlı seferleri vesilesiyle hristiyanlar İslâm medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldular. Avrupalılar'ın bundan sonra zihnini meşgul eden en önemli konu, müslümanların böyle yüksek bir medeniyeti nasıl gerçekleştirdikleri meselesi oldu ve bunu anlayabilmek, İslâm medeniyetini yakından tanıyabilmek için Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başladılar. Arapça yazılmış ilmi ve felsefi eserlerin Latince'ye tercüme faaliyetinin yoğunlaştığı merkezlerden biri Sicilya, diğeri de İspanya idi. Özellikle İslâm kültürünün gelişmesine önemli katkılar sağlayan Endülüs, her ne kadar XI. yüzyıldan itibaren siyasî bakımdan bir sarsıntı dönemine girmişse de "reconquista" hareketi çerçevesinde bu ülke topraklarını tekrar ele geçirmeye başlayan hristiyan idareciler, Endülüs medeniyetine duydukları hayranlık sebebiyle Arapça öğrenimini ve Arapça eserlerin Latince'ye tercümesi işini teşvik hatta bizzat himaye etmişlerdir. Bu sebeple de hristiyan İspanya'nın çeşitli şehirleri Avrupa ülkelerine mensup öğrenciler için yine İslâmî dönemdeki gibi cazibe merkezi olmaya devam etti. İslâm medeniyetinin

birikimlerinin Batı'ya aktarılması yönündeki söz konusu tercüme faaliyetleri aslında X. yüzyılda başlamış olmakla birlikte bu faaliyetlerin daha sistemli ve daha yoğun bir mahiyet kazanması XII. yüzyılın başlarına rastlar. Tuleytula başpiskoposu Raimundu burada Bağdat'taki Beytülhikme'ye benzer bir müessese kurdu. Ondaki farklı olarak Arap dili ve edebiyatının da öğretildiği bu müessesede çalışan müslüman, hristiyan ve yahudi mütercimler felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi ilim dallarıyla ilgili çok sayıda Arapça eseri Latince'ye çevirdiler. Bu çalışmalar sırasında Tuleytula, farklı milletlerden ve dinlerden âlim ve mütercimlerin yaşadığı önemli bir ilmi merkez durumundaydı. XIII. yüzyılda bundan başka İşbiliye ve Mürsiye'de de tercüme okulları açıldı.

Ortaçağ Avrupası bu faaliyetler sayesinde eski Yunan felsefesini ve özellikle Aristo'yu ilk defa duyma ve tanıma imkânına kavuştu. Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yönündeki fikirleri büyük bir yankı uyandırdı ve bir zihin inkılabı meydana getirdi. Bu arada İbn Rüşd, Aristo üzerine yazdığı şerhlerden başka *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserleriyle Avrupa'da kendisine en fazla itibar edilen filozof haline geldi. Eserleri, kilise çevrelerinin itirazları doğrultusunda bazı kısımları çıkarıldıktan sonra Paris Üniversitesi'nde ve öteki akademik kurumlarda okutulan kitaplar arasına girdi ve adını ondan alan Avverroizm, XVI. yüzyılın sonuna kadar Avrupa'da hâkim düşünce ekolü olarak kaldı, İbn Rüşd'ün fikirlerini benimsemiş bir diğer Endülüslü filozof olan yahudi asıllı Mûsâ b. Meymûn hem yahudi hem de hristiyan ilâhiyat çevrelerine tesir etti. Yapılan ilmi araştırmalar Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza ve hatta Immanuel Kant'ın ondan etkilendiğini göstermektedir. Albert Magnus'u etkileyen bir diğer Endülüslü filozof da İbn Bâcce'dir. Kastilya-Léon Kralı X. Alfonso el Sabio, Dante ve Bacon, müslüman mütefekkirlerin tesiri altında kalan ve bunu itiraf eden Avrupalı düşünürlerden bazılardır. Tıp alanında yapılan tercüme sayesinde, XII. yüzyıla kadar Avrupa'ya hâkim olan hastalıkların insanın içine giren şeytandan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için rahibin dua ederek onu kovması gerektiği şeklindeki anlayış yerini modern anlamda tedavi usullerine bıraktı. Romen rakamla-

rının yerini alan bugünkü Arap rakamları, hâlâ kullanılan "algebra" (el-cebr), "betelgeuse" (beytü'l-cevze) ve "cenit" (es-semt) gibi terimler, matematik ve astronomi alanındaki İslâm tesirleri hakkında fikir vermektedir. XI. yüzyılda Tuleytula'da kurulan Zerkâlî'nin rasathânesinin de Avrupa'ya çok tesir ettiği ve astronominin gelişmesine önemli katkılar yaptığı bilinmektedir. Ortaçağ Avrupası'nda halkın Ortadoğu ve Uzakdoğu hakkındaki coğrafi bilgilerinin kaynağını da uzun süre, müslüman coğrafyacı ve seyyahların kaleme aldıkları eserlerin Latince'ye yapılan tercümeleri teşkil etmiştir.

Edebiyat alanında Avrupa'da fabl türünün ortaya çıkışı, kesinlikle Hint-İran menşesine dayanan İslâmî eserlerin tesiriyle olmuştur ve meşhur La Fontaine *Kelile ve Dimne*'den geniş çapta istifade ettiğini bizzat kendisi söylemektedir. *Binbir Gece Masalları* Avrupa'da günümüze kadar gelen geniş bir kabul görmüştür. Dante'nin de Latince tercüme sayesinde muttali olduğu mi'rac mucizesinden etkilendiği ve onda yer alan figürleri farklı bir üslupla *La Divina Commedia* adlı ünlü felsefi - edebî eserine uyarladığı kabul edilmektedir. Endülüs'e has zecel ve müveşşah türündeki şiirlerin, Kastilya halk şiirinde yeni yıl ilâhilerinde kullanılan "villancico" denilen türün doğuşunu sağladığı, aynı şekilde Fransa'da XII. yüzyıl halk şairlerinin (troubadour) baladlarında yine zecelleri örnek aldıkları bilinen bir husustur. Endülüslüler'in besteleyip söyledikleri şarkılar hristiyan İspanya'da da kabul görüyordu. Aragon ve Kastilya-Léon kralarının saraylarında müslüman müzisyenler bulunmaktaydı. Kastilya-Léon Kralı X. Alfonso'nun *Las cantigas de Santa Maria* adlı eserindeki şarkıların bestelerinin Endülüs müzikisine dayandığı ispatlanmıştır. Endülüs müzikisinin izlerini bugünkü İspanyol müziğinde de görmek mümkündür. Öte yandan Avrupa'da 1190'lı yıllarda ortaya çıkan "Frankonian" adlı notalandırma usulünün mücidi olarak Könlü Franko kabul edilirken yapılan araştırmalar, İslâm müzikisinin ondan 400 yıl önce nota usulü üzerine oturtulduğunu ve Endülüs'te XII-XIII. yüzyıllarda müslüman müzikî naslarının Latince'ye çevrilen eserlerinde bu usulün kullanıldığını ortaya koymuştur.

Kültür hayatının dışında tarım ve mari alanlarında da Endülüs Avrupa'yi

önemli ölçüde etkilemiştir. Pirinç, şeker kamışı ve pamuğu İspanya'ya ve dolayısıyla öteki Avrupa ülkelerine ilk tanıtanlar Endülüs müslümanlarıdır. Pamuğun kömürle birlikte Avrupa'da gerçekleşen sanayi devriminin çok önemli iki unsurunu oluşturduğu, şekerin ise Avrupalıların mutfak kültüründe önemli değişikliklere sebep olduğu bilinmektedir. Suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yer altından kanallarla naklini İspanya'da ilk defa müslümanlar uyguladı ve bu teknik daha sonra Güney Amerika'ya da götürüldü. Avrupa'ya kâğıdın intikalini sağlayan, palamut ve hurma ağaçlarından katran elde edilmesini öğretenler de yine Endülüslü müslümanlardır. XII. yüzyıldan itibaren bazı İspanyol ve Portekiz krallarının yaptırdıkları saraylar Kurtuba'daki sarayların âdeta birer kopyası idi. Küfî hatlı frizlerle tezyin edilmiş ve kitâbeleri dahi Arapça yazılmış olan bu saraylara Sevilla Alkazar'ı çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Endülüs mimarisinin tesirleri İspanya ile sınırlı kalmayıp Kuzey Afrika'ya, Doğu'ya ve hatta Amerika kıtasına ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

İbn Habîb, *Naş* (nşr. Mahmûd Ali Mekki, *Ma'hedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, V içinde), Madrid 1957; İbn Abdülhakem, *Fütâhu İfrîkiyye ve'l-Endelüs* (nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ), Beyrut 1964, s. 70 vd.; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 324, 330-331, 336; İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferîd* (nşr. Ahmed Emîn), I-VII, Kahire 1948-53; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Quḍâtü Kurtuba*, Kahire 1966; İbnü'l-Kütîyye, *Târîhu iftîhâh'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1402/1982; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (nşr. M. Ebû Fazl), Kahire 1954; İbn Cülcül, *Ṭabaḳâtü'l-eṭibbâ ve'l-hukemâ* (nşr. Fuad Seyyid), Kahire 1955; *Una crónica anónima de Abd al-Rahman III al-Nâsir* (nşr. ve trc. E. Lévi-Provençal — E. G. Gómez), Madrid - Granada 1950; Abdurrahman b. Abdullah ez-Zeccâfî, *Emşâlü'l-avâm fi'l-Endelüs* (nşr. Muhammed b. Sarife), Fas 1971; İbnü'l-Paradî, *Târîhu 'ulemâ' l-Endelüs*, Kahire 1966, I-II; *Aḥbâr Mecmû'a* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1981, s. 15-16; İbn Şüheyd el-Eşcâfî, *Risâletü't-tevâbi' ve'z-zevâbi'* (nşr. Butrus el-Bustânî), Beyrut 1951; Yahyâ b. Ömer, *Aḥkâmü's-sûk* (nşr. Mahmûd Ali Mekki, *Mecelletü'l-Ma'hedü'l-Miṣrî* içinde), Madrid 1957, s. 59-148; İbn Hazm, *Naḳtû'l-arûs* (nşr. Şevkî Dayf, *Mecelletü'l-Külliyyeti'l-âdâb*, sy. 13 içinde), Kahire 1951, s. 41-89; İbn Hayyân, *el-Mukṭebes*, tür.yer.; Humeydî, *Cezvetü'l-mukṭebis*, Kahire 1386/1966, s. 38 vd.; İbn Hazm, *Ṭavḳu'l-ḥamâme* (nşr. Tâhir Ahmed Mekki), Kahire 1980; Ahmed b. Ömer el-Uzrî, *Nuşuş 'anil-Endelüs* (nşr. Abdülâzîz el-Ehvânî), Madrid 1965; İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcû'l-mülûk*, Kahire 1287; İbn Abdün, *Risâle fi'l-kaḍâ ve'l-ḥisbe* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1955, s. 3-65; İbn Abdürraûf, *Risâle ft âdâbi'l-*

ḥisbe ve'l-muḥtesib (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1955, s. 69-116; Ömer b. Osmân el-Cersîfî, *Risâle fi'l-ḥisbe* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1955, s. 120-128; İbn Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Zaḥîre ft meḥâsini ehli'l-Cezbe*, Kahire 1939-42; İbn Gâlib el-Endelüsî, *Ferḥatü'l-enfûs* (nşr. Lutfî Abdülbedî), Kahire 1956; İbn Beşkûvâl, *eş-Şıla*, Kahire 1966, I-II; İbn Sâhibüssalât, *el-Mennü bi'l-imâme* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Bağdad 1979; Dabbî, *Buḡyetü'l-mültemis*, Kahire 1967, s. 45 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Abdülvahîd el-Merrâküşî, *el-Mu'cib ft telḥîş aḥbâr'il-Mağrib* (nşr. M. Saïd el-Uryân — Muhammed el-Arabî), Dârülbeyzâ 1978; Emîr Abdullah, *et-Tibyân* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1955; Abdülmelik b. Kerdebûs, *Kitâbü'l-İktifâ' ft aḥbâr'il-ḥulefâ'* (nşr. A. M. el-Abbâdî, *Revista del Instituto egibcio de estudios Islâmicos*, XIII içinde), Madrid 1965-66, s. 41-126; *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (nşr. L. Molina), Madrid 1983, s. 9 vd.; *Nübzetü'l-âsr ft inḳidâ' i devleti Benî Naşr* (nşr. Muhammed ed-Dâye), Dimaşk 1984; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulelû's-siyerâ* (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1963, I-II; a.mlf., *et-Tekmilê li-Kitâbi's-Şıla* (nşr. İ. el-Hüseynî), Kahire 1955; İsmâil b. Muhammed eş-Şekündî, *Elogio del Islam español: Risâla fi faḍl al-Andalus* (trc. E. G. Gómez), Madrid 1934; İbn Saïd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I-II, tür.yer.; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 4-5, 8; İbn Bassâl, *Kitâbü'l-Ḳaṣd ve'l-beyân* (nşr. ve trc. J. M. Vallicrosa — Muhammed Aziment), Tivân 1955; İbnü'z-Zübeyr, *Şilatü's-Şıla* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1938; Nüveyrî, *Târîhu'l-mağribi'l-İslâmî fi'l-âsri'l-vasîṭ min Kitâbi Nihâyeti'l-ereb* (nşr. M. Ebû Dîf), Fas, ts.; İbn Ebû Zer, *el-Enṣû'l-muğrib* (nşr. G. J. Tornberg), Upsala 1843-46; *el-Hulelû'l-meṣsiyye ft zikri'l-aḥbâr'il-Merrâküşiiyye* (nşr. I. S. A. Allouche), Rabat 1936; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956; a.mlf., *el-İḥâta*, tür.yer.; a.mlf., *el-Kitbetü'l-kâmine* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1963; a.mlf., *el-Lemḥatü'l-bedriyye ft'd-devleti'n-Naşiyye*, Beyrut 1980; Nübâhî, *Târîhu quḍâtü'l-Endelüs* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1948; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheḥ*, Kahire 1351; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 116-165; Feridun Bey, *Münşeât*, II, 550-552; J. Bleda, *Crónica de los moros de España*, Valencia 1618; Makkarî, *Nefḥu't-ṭib* (nşr. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1949, I, 214 vd.; T. Bourke, *A Concise History of the Moors in Spain*, London 1811; G. J. Adler, *The Poetry of the Arabs of Spain*, New York 1867; L. Eguilaz, *Reseña histórica de la conquista del reino de Granada*, Granada 1894; J. Ribera y Tarrago, *Bibliofilos y bibliotecas en la España musulmana*, Zaragoza 1896; a.mlf., *Historia de conquista de España*, Madrid 1926; F. Codera, *Decandencia y desaparición de los Almoravides en España*, Zaragoza 1899; S. P. Scott, *History of the Moorish Empire in Europe*, Philadelphia 1904, I-III; J. Brunches, *L'Irrigation dans la péninsule Ibérique et dans l'Afrique du nord*, Paris 1904; M. G. Remiro, *Historia de Murcia musulmana*, Zaragoza 1905; B. Wishaw, *Arabic Spain*, London 1912; M. L. Alcantara, *Historia de Granada*, Paris 1913-15; P. Longas, *Abda religiosa de los moriscos*, Madrid 1915; Abdurrahman el-Berkûkî, *Ḥaḍeretü'l-ʿArab fi'l-Endelüs*, Kahire 1923;

A. Dayf, *Belâgatü'l-ʿArab fi'l-Endelüs*, Kahire 1924; O. J. Tallgren, *Los nombres árabes de las estrellas y la transcripción alfonsina*, Madrid 1925; A. Prieto y Vives, *Los Reyes de Taifas*, Madrid 1926; D. Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, London 1926, I-II; M. Asin Palacios, *Aben Hâzm de Córdoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, Madrid 1927-32, I-V; a.mlf., *Huellas del Islam*, Madrid 1941; a.mlf., *La Escatología musulmana en la Divina Comedia*, Madrid 1961; R. Dozy, *Historie des musulmans d'Espagne*, Leiden 1932, I-III; a.mlf., *Recherches*, I, 301-303; J. Maccabe, *Splendour of Moorish Spain*, London 1935; Aziz Sâmiḥ, *Şimâli Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, s. 52; Emîr Şekîb Arslan, *el-Hulelû's-sündüsüyye*, Kahire 1936-39, I-III; J. F. Torres, *La Vida en Islam español*, Leipzig 1936; R. M. Pidal, *Poesía árabe y poesía europea*, Madrid 1941; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 199-201; J. M. M. Vallicrosa, *Nuevas aportaciones para el estudio de la transmisión de la ciencia a Europa a través de Espana*, Barcelona 1943; A. et-Tûd, *Abbâd bi-İşbiliyye*, Tivân 1947; A. G. Palencia, *Historia de la España musulmana*, Barcelona 1951; a.mlf., *Târîhu'l-fikri'l-Endelüst* (trc. Hüseyin Münis), Kahire 1955; a.mlf., *"Cervantes y los moriscos"*, *Boletín de la real Academia de historia de Madrid*, sy. 27, Madrid 1947-48, s. 107-122; G. C. Miles, *The Coinage of the Umayyads in Spain*, New York 1950; a.mlf., *Coins of the Spanish Mulûk al-Tawâif*, New York 1954; E. G. Gómez, *Poesía arábigo-andaluza*, Madrid 1952; a.mlf., *"La Lirica Hispano-árabe y la aparición de la lirica románica"*, *al-Andalus*, XXI, Madrid 1956, s. 303-338; J. B. Vila, *el-Oriente árabe en el desarrollo de la Marca Superior*, Madrid 1954; L. Bertrand, *England and Arabic Learning: The History of Spain*, London 1956; A. H. Miranda, *Historia política del imperio almohade*, Tetuán 1956-57; J. C. Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid 1957; S. Lane-Poole, *Ḳuşṣatü'l-ʿArab ft İsbân-yâ* (trc. Ali Cârîm), Kahire 1957; Ali M. Hammûde, *Târîhu'l-Endelüs*, Kahire 1957; J. Vernet Ginés, *Los Musulmanes españoles*, Barcelona 1961; a.mlf., *La Cultura Hispano-árabe en Oriente y Occidente*, Barcelona 1978; M. de Luna, *The History of the Conquest of Spain by the Moors*, London 1963; S. M. Imamuḍdin, *The Economic History of Muslim Spain*, Dacca 1963; a.mlf., *Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain*, Leiden 1965; a.mlf., *Muslim Spain: 711-1492*, Leiden 1981; a.mlf., *Endülüs Siyasi Tarihi* (trc. Y. Yazar), Ankara 1990; E. Sordo, *Moorish Spain* (trc. I. Michael), London 1963; Ahmad Badr, *Los Banû Nasr*, Madrid 1964; a.mlf., *Târîhu'l-Endelüs: Düvelü't-tavâ'if*, Dimaşk 1983, s. 42-214; W. M. Watt, *A History of Islamic Spain*, Edinburgh 1965; Salâh Hâlis, *İşbiliyye fi'l-ḥamîl-ḥamîs*, Beyrut 1965, s. 19-25, 80-185; M. Abdullah İnân, *ʿAsrül-Murâbiṭîn ve'l-Muwaḥḥidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1965, I-II; a.mlf., *Nihâyetü'l-Endelüs*, Kahire 1965; a.mlf., *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Kahire 1969, I-II; a.mlf., *Düvelü't-tavâ'if*, Kahire 1970; Cevdet er-Rikâbî, *Fi'l-Edebî'l-Endelüst*, Kahire 1966; Albîr Mutlak, *el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut 1967;

Muhammed ed-Dâye, *Târîhu'n-nağdî'l-edebî fi'l-Endelüs*, Beyrut 1968; C. Lea, *The Moriscos of Spain*, London 1968; Mahmud Ali Makki, *Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España musulmana*, Madrid 1968; Abdurrahman Ali el-Haccî, *el-Hağâretü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs*, Bağdad 1969; M. A. L. Quesada, *Granada: historia de un país Islámico*, Madrid 1969; C. R. Haines, *Christianity and Islam in Spain: A. D. 756-1031*, New York 1969; J. Vallvé, *La División territorial de la España musulmana*, Madrid 1970, s. 17-33; J. T. Monroe, *The Shu'ûbiyya in al-Andalus*, Berkeley - Los Angeles 1970; a.mlf., *Islam and the Arabs in Spanish Scholarship*, Leiden 1970; a.mlf., "A Curious Morisco Appeal to the Ottoman Empire", *al-Andalus*, XXXI, Madrid 1966, s. 116-173; R. M. Allende, *Averroes: Un andaluz para Europa*, Madrid 1971; P. C. Gendron, *El 'Senor del Zoco' en España*, Madrid 1973; R. Arié, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides: 1232-1492*, Paris 1973; J. Regla, *Estudios sobre los moriscos*, Barcelona 1974; Anwar G. Chejne, *Muslim Spain*, Minnesota 1974; a.mlf., "Islamization and Arabization in al-Andalus", *Islam and Cultural Change*, Wiesbaden 1975; a.mlf., *Islam and The West: The Moriscos*, Albany 1983, s. 1-30; L. S. de Lucena, *La Granada nazarî del XV*, Granada 1975; M. G. Arenal, *Los Moriscos*, Madrid 1975; P. Guichard, *al-Andalus*, Barcelona 1976; A. D. Ortíz - B. Vincent, *Historia de los moriscos*, Madrid 1978; E. Lévi-Provençal, *el-Hağâretü'l-'Arabiyye fî İsbâniyyâ* (trc. Tâhir Ahmed Mekki), Kahire 1979; a.mlf., *España musulmana*, Madrid 1987, IV, 45, 171; Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 775-937; M. Abdurrahman Hatâmî, *Taşîrû'l-kaşîr li-müslimî'l-Endelüs*, Amman 1980; Tâhir Ahmed Mekki, *Dirâsât Endelüsiyye*, Kahire 1980, s. 9-34; M. Abdülhamîd İsâ, *Târîhu't-tâ'im fi'l-Endelüs*, Kahire 1982; Abdülvahîd Zennûn Tâhâ, *el-Feth ve'l-istikrârü'l-'Arabiyyi'l-İslâmî fî Şimâli İfrîkiyye ve'l-Endelüs*, Bağdad 1982, s. 203-444; L. Cardaillac, *el-'Alâkâtü'l-cedeliyye beyne'l-Meshîyyîn ve'l-Muriskiyyîn* (trc. Abdülcelîl Temîmî), Tunis 1982; Muhammed B. Abbûd, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâ'î li-İsbâniyye*, Tivân 1983, s. 217-271; a.mlf., *Cevâib mine'l-vâkı'î'l-Endelüs fi'l-karnî'l-hâmisî'l-hicrî*, Tivân 1987; E. Mitre, *La España medieval*, Madrid 1984, s. 61-326; Hüseyin Münis, *Fecrû'l-Endelüs*, Cidde 1985; a.mlf., "Esne'l-metâcir", *Ma'hedû'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, V/1-2, Madrid 1957, s. 129-191; a.mlf., "La División política-administrativa de la España Musulmana", *Revista del Instituto egipcio de estudios Islámicos*, V, Madrid 1957, s. 79-135; a.mlf., "Los Almoravides", a.e., XIV (1967), s. 49-102; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-müslimîn ve âşâruhum fi'l-Endelüs*, İskenderiye 1985; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings*, New Jersey 1985; Âdil Saîd Bîştâvî, *el-Endelüsiyyûn*, Dimaşk 1985; T. Burchardt, *La Civilización hispano-árabe*, Madrid 1985; İhsan Abbas, *Târîhu'l-edebî'l-Endelüsî*, Beyrut 1985; Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî*, Kahire 1985; Abdülbedî' el-Hülî, *el-Fikrû't-terbeu'î fi'l-Endelüs*, Kahire 1985; J. V. Bermejo, *La División Territorial de la España musulmana*, Madrid 1986; C. Sanchez-Albornoz, *La España musulmana*, Madrid 1986, I-II; Mehmet Özde-

mir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri* (doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Şekip Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kallıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı: 1492-1614* (yüksek lisans tezi, 1989), Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; L. P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago 1992; Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 3-87; Pierre Cachia, "Andalusî Belles Lettres", a.e., s. 307-316; Salma Khadra Jayyusi, "Andalusî Poetry: The Golden Period", a.e., s. 317-366; Pierre Guichard, "The Social History of Muslim Spain From the Conquest to the End of the Almohad Régime", a.e., s. 679-708; Miquel Cruz Hernández, "Islamic Thought in the Iberian Peninsula", a.e., s. 777-803; Margarita López Gómez, "Islamic Civilisation in al-Andalus: A Final Assessment", a.e., s. 1059-1062; I. Goldzher, "Die Su'ûbiyya unter den Muhammedanern in Spanien", *ZDMG*, LIII (1889), s. 601-620; Efdaleddin [Tekiner], "Bir Vesîka-i Müellim", *TOEM*, I/4 (1326), s. 201-210; I. de las Cagigas, "Al-Andalus", *Al-Andalus*, IV, Madrid 1939, s. 205-214; A. Elvani, "Acerca de la invención de la muwashsha", a.y., XIII (1948), s. 28-31; D. M. Dunlop, "A Christian Mission to Muslim Spain in the 11th Century", a.y., XVII (1952), s. 259-310; H. A. R. Gibb, "The Influence of Islamic Culture in Medieval Europe", *Bulletin of the John Rylands Library*, sy. 38, Manchester - London 1955; E. Terés Sabada, "Linajes árabes en Al-Andalus", *Al-Andalus*, XXII, Madrid 1957, s. 51-112, 337-376; R. P. Gómez Nogales, "Ibn Arabi eslabon cultural", *Revista del Instituto egipcio de estudios Islámicos*, XIII, Madrid 1965-66, s. 25-42; A. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth Century Spain", *The American Historical Review*, LXXIV/1, New York 1968; N. C. Hill, "Lyrical Traditions in Andalusian Muwashshas", *Comparative Literature*, XXI/3, London 1969, s. 213-231; L. Sabag, "Şevretü müslimî Gurnâta ve'd-devletü'l-'Osmâniyye", *Mecelletü'l-Asala*, sy. 27, Cezayir 1975, s. 281-300; Abd al-Calîl Temîmî, "Le Gouvernement ottoman face au problème morisque", *RHM*, sy. 23-24 (1981); R. Carrasco, "Péril ottoman et solidarité morisque", a.e., sy. 32 (1982); M. de Epalza, "Les Ottomans et l'insertion au Maghreb des Andalous Expulsées d'Espagne au 17ème", a.e., sy. 28-29 (1983); M. Barcelo, "Fiscalidad Andalusî", *Actas*, sy. 5-6 (1984-85), s. 45-72; C. F. Seybold, "Endülüs", *İA*, IV, 270; J. D. Latham v.dgr., "al-Andalus", *EI²* (İng.), I, 486-503.

MEHMET ÖZDEMİR

III. SANAT

İspanya'da 781 yıl süren İslâm hâkimiyetinin mümessili sanat eserleri, bugün İslâm sanatı için olduğu kadar dünya sanatı için de büyük önem taşırlar. Günümüze gelebilen pek az sayıdaki örneğine rağmen Endülüs'ten geriye kalan mimari eserler, plastik sanat eser-

leri ve çeşitli sanat alanlarına ait küçük boyutlu, fakat büyük hünerle meydana getirilmiş olan eserler, eşsiz nitelikleriyle Endülüs'ün üstün kültür ve düşünce hayatındaki erişilmez doruğu yansıtan bir güzelliği ve görkemi sergilemektedir.

Bütün sanat kollarında yoğun bir faaliyet gösterildiği bilinmektedir; ancak bazı sanat kollarının örneklerin azlığından, bazılarının da büyük ölçüde diğerlerinin gölgesinde kalmış olmasından dolayı haklarında fikir yürütmek hayli güçtür. Meselâ âlimleriyle ve ilme meraklı halkıyla ünlü olan Endülüs'te kitapla ilgili büyük bir faaliyetin bulunduğu muhakkaktır; fakat bu alana giren sanat kolları ve minyatürler hakkında lâyıkıyla fikir verebilecek örnekler az ve yetersizdir. Buna rağmen çok az sayıdaki bu örnekler Endülüs'ün bu sanatlara verdiği önemi göstermeye kâfidir. Hat sanatına verilen önem büyük ölçüde mimari süslemelere bağlı olan örnekler yoluyla anlaşılmaktadır. Endülüs İslâm sanatının bilinen en önemli temsilcileri az sayıda olmalarına rağmen mimari eserlerdir. Mimari, kendine has bir ustalık ve ince zevkin ürünü olan binalarıyla hem yazı hem plastik sanatlar, hem de seramik gibi sanat kolları açısından ana kaynaktır ve seçkin bir yere sahiptir. Mimarlık eserlerinden sonra sırayı özellikle fildişi ve ahşap oyma eserlerle seramik almaktadır. Bu eserler, yine çok sınırlı sayıda olmalarına rağmen üstün nitelik ve mükemmellikleriyle yapan sanatçıların ustalığı kadar yaptırımların da zevk, görgü ve sanata karşı olan sevgi ve koruyuculuklarını ortaya koymaktadır.

İslâmî dönemdeki iç çekişmelerle İspanyollar'ın ülkeyi tekrar ele geçirmeleri sırasında mâruz kaldıkları saldırıların, daha sonraki yıllarda gerçekleştirilen yıkımların ve tabiat şartlarının etkisiyle birçoğu ortadan kalkmış olan mimari eserlerin bugüne gelebilen mahdut sayıdaki örneği, İslâm sanatının Avrupa'daki zarafet göstericileri olarak varlıklarını devam ettirmekte ve artık özenle korunmaktadır.

Endülüs, bütün İslâm âlemiyle paylaştığı ortak özelliklerin dışında kendine has bir zevkin de sahibi olmuştur. Bunda, İslâm âleminin en uzak köşesinde bulunması kadar Avrupa'daki hristiyan âlemiyle sürekli temas halinde olmasının ve yerli halkla iç içe yaşamanın verdiği hoşgörüyü dayalı değişik bir ruh hali taşımasının tesiri büyüktür. Kültürel ve